

ŽUPNA CRKVA SV. MARIJE U ZAGREBU

Na današnjem Dolcu u Zagrebu, a na nekadašnjem prema Griču strogo omeđenom prostoru, t. zv. »area capitularis«, nalazi se, kako se čini, već blizu sedam stotina godina crkva Sv. Marije. Naravno da se kroz tih gotovo sedam stoljeća mnogo toga promijenilo, da je crkva bila pregrađivana, preuređivana i popravljana, te da ona ima danas sasvim drugi izgled nego crkva koja je na tome mjestu prvobitno sagrađena, ali ipak možemo reći da je jezgra ostala ista.

O postanku te crkve, o najstarijoj njenoj historiji i o prvobitnom njenom obliku ne može se reći ništa sigurno, jer nemamo za to dokumentarnih izvora. Česti požari u prošlim stoljećima od kojih je Zagreb (i Kaptol i Grič) mnogo stradao, pa borbe između Kaptola i Griča i mnoštvo drugih nepogoda sve do najnovijeg vremena, prouzročiše da nam je ostalo štošta nepoznato o crkvi koja je igrala znatnu ulogu u historiji katedrale i koja je, vjerojatno, kako ćemo vidjeti, radi katedrale i bila sagrađena.

Najstarije nam vijesti o Sv. Mariji dolaze u vezi sa Cistercitima.

Red Cistercita utemeljio je u Citeaux-u u Burgundiji 1099 god. Robert de Molesmes. — Iz Burgundije su se Cisterciti razili po čitavoj Evropi, te ih oko 1206 god. nalazimo i kod nas u Hrvatskoj u Topuskom. Tu im njihov mecena slavonski vojvoda Andrija II sagrađi crkvu i samostan pod nazivom Sv. Marije,¹⁾ od koje danas postoji još samo jedan gotski luk. (To je prva gotska crkva kod nas u Hrvatskoj koja je uopće prva zemlja Francuskoj na istoku gdje je sagrađena crkva u gotskom slogu.)

Polovicom XIII stoljeća susrećemo Cistercite kraj Zagreba, na otoku Sv. Egidija na Savi (selo Opatovina kod Save u Vrabčanskoj župi).²⁾ i ³⁾ Jedan dio tog otoka darovao im je neki plemić Egidije i sagrađio im na njemu crkvu Sv. Jakoba.³⁾ — To je zapravo bila mala crkvica koja je služila Cistercitima sve dotle, dok nisu u zagrebačkom arhidakonu Petru našli mecenu koji im je kupio preostali dio otoka i sagrađio im pored te crkvice novu crkvu i novi samostan, jedno i drugo u čast Majci Božjoj.⁴⁾

Uz druge darove koje su Cisterciti na Egidijevu otoku primili od istog arhidakona⁵⁾, pa od Ivana Okićkog⁶⁾, a vjerojatno i od mnogih drugih, naročito je važno da im je arhidakon Petar poklonio u Zagrebu na potoku Medveščaku tri (odnosno dva) mlina i neku zemlju koja je po svoj prilici bila u blizini tih mlinova, te pokraj crkve Sv. Marije.⁷⁾

¹⁾ Tkalčić, *Cistercitski samostan u Topuskom*, Zagreb 1897, str. 5., 4. i 5. ili Tkalčić, *Povjesni spomenici biskupije zagrebačke*, 1873, dok. XVIII.

²⁾ Tkalčić, *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, sv. I. 1889, dok. 25. str. 23.

³⁾ Ibid., dok. 52. str. 26.

⁴⁾ Ibid., dok. 52. str. 27.

⁵⁾ Ibid., dok. 52. str. 27.

⁶⁾ Tkalčić, *Povjesni spomenici biskupije zagrebačke*, 1873, dok. CLXXXVII. i CCIV.

⁷⁾ Tkalčić, *M. C. Z.*, Sv. I., dok. 32. str. 27.

To je bio prvi korak Cistercita na zagrebačko tlo, gdje su se otada sve više učvršćivali i kuda su se konačno sasvim preselili prepustivši otok Sv. Egidija (Jakoba) zagrebačkim koludricama pod stanovitim uvjetima na uživanje.⁸⁾ — Ostale zemlje koje su pripadale Cistercitima bile su sada pripojene njihovu novom samostanu i crkvi Sv. Marije na Kaptolu.¹⁰⁾

To se preseljenje zbilo između 1307 i 1315 god. — God. 1307 nalazimo ih još na otoku, kako to vidimo iz istogodišnjeg dokumenta,¹¹⁾ koji nam govori o parnici što ju je vodio Hulman, vjerojatno posljednji opat Cistercita na otoku, sa Črnetom, gradskim podanikom, radi nekog otoka koji je ležao istočno od Egidijeva, a koji je poklonio Cistercitima, prije pedeset godina (g. 1257), već spomenuti mecena njihov arhidakon Petar.¹²⁾

Poslije te godine nemamo ni jednog dokumenta koji bi spominjao Cistercite na tome otoku. — Na toj ispravi i na ispravama do te godine, koje su većinom darovnice, obično stoji napisano: »abbati et conventui ecclesiae sancti Jacobi de insula prope Zagrabiam cisterciensis ordinis« ili slično u tome smislu.

U ispravi od 1315 god., u kojoj se prvi puta iza ove iz 1307 god. govori o Cistercitima, to prestaje. — To je onaj ugovor¹³⁾ između Cistercita i već spomenutih zagrebačkih koludrica zbog otoka Sv. Jakoba u kojem su naznačeni uvjeti pod kojima se koludricama prepušta taj otok na uživanje. U tom se ugovoru veli da su »Pertholdus abbas et monachi in cappella sanctae Mariae Zagrabiae residentes« sklopili sa koludricama ugovor itd. itd. — To je, dakle, neoboriv dokaz da su Cisterciti te godine bili već u Zagrebu i imali svoju crkvu Sv. Marije.

Da li su Cisterciti došavši u Zagreb tu crkvu sagradili, ili su je već na tome mjestu našli, to je pitanje koje su pojedini pisci knjiga o Zagrebu i zagrebačkim crkvama u kojima su neki od njih donijeli i kratku historiju te crkve, rješavali svaki na svoj način.

Jedni kažu¹⁴⁾ da su je sagradili Cisterciti. To temelje vjerojatno na Tkalčićevu mišljenju koji u hrvatskom predgovoru svojih »Monumenta civitatis Za-

⁸⁾ Ibid., dok. 104. str. 89.—90. ili str. CLIII.

⁹⁾ Tkalčić veli, da se otok Sv. Egidija ili Sv. Jakoba — kako se izmjenično nazivao — nalazio na mjestu gdje je danas selo Opatovina kraj Save (udaljeno po prilici dva kilometra prema jugu od današnje župne crkve stenjevačke). (Tkalčić, *Mon. hist. lib. reg. civitatis Zagrabiae*, sv. I., Uvod str. 151., g. 1889.) Dr. Ljudevit Ivančan pobija to mišljenje i postavlja vrlo vjerojatnu hipotezu dokazujući u *Spomenici župe stenjevačke*, koju je sastavljao kroz 5 godina (1895 do 1900), da se taj otok nalazio na mjestu, gdje danas stoji župna crkva stenjevačka (*Spomenica župe stenjevačke sastavljena od g.*

1895—1900, str. 189.—197.; u župnom dvoru u Stenjevcu).

¹⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., str. CLIII.

¹¹⁾ Ibid., dok. 95. str. 79.

¹²⁾ Ibid., dok. 32. str. 27.

¹³⁾ Ibid., dok. 104. str. 89.—90.

¹⁴⁾ J. Barlè, *Zagrebački arhidakonat do god. 1642*, str. 89. — J. Čuk: *Povijest grada Zagreba* (do god. 1350), Đurđevac 1932, str. 55. — *Stari Zagreb*, g. 1913, str. 15. — E. Laszowski, *Stari i novi Zagreb*, 1925. — R. Strohal, *Kaptol i Nova Ves u Zagrebu*, Zagreb 1935, str. 17. (No g. Strohal odmah na slijedećoj strani kaže da je prije dolaska Cistercita postojala kapela Blažene Djevice Marije, mjesto koje su oni sagradili oveću crkvu.)

grabiae« sv. I. piše ovako: »Oko 1315 napustiše Cistercite otok Sv. Jakoba preseliv se u Zagreb, gdje si sagradiše samostan sa kapelom Bl. D. Marije.«¹⁵⁾

Drugi opet vele¹⁶⁾ da je postojala već prije njihova dolaska. Mislim da ovo potonje mišljenje proizlazi iz slučajno krivog naslova dokumenta od g. 1257 u Tkalčićevom djelu »Povjesni spomenici biskupije zagrebačke« Zagreb god. 1873. Taj naslov glasi: »Petar arhidakon zagrebački privolom kralja Bele IV. uvada Cistercite u Zagreb, gdje im je sagradio crkvu i oskrbio ih nekim posjedom i mlini.«¹⁷⁾ Međutim, ako pročitamo samu ispravu vidjećemo da u njoj nema ni riječi o našoj crkvi, već da se tu radi o onoj crkvi na otoku Sv. Egidija koju je arhidakon Petar sagradio Cistercitima. — To je potvrđnica Bele IV. u kojoj taj vladar odobrava već spominjane darove arhidakona Petra Cistercitima na otoku Sv. Egidija. U njoj između ostaloga piše i ovo: »Et idem nobis rescripsit, quod contuleramus fratribus cisterciensis ordinis terram unius aratri in insula in qua insula fuit olim constructa ecclesia sancti Jacobi iuxta quam idem archidiaconus construxit claustrum et ecclesiam in honorem sanctae Mariae Virginis Gloriosae.«

Jasno je, dakle, da se ovdje radi o gradnji crkve Sv. Marije na otoku, a ne u Zagrebu, kako bi se to moglo zaključiti po naslovu tog dokumenta za kojim se poveo i Adolf Hudovski u svojoj knjizi »Agram und Umgebung« (god. 1892), gdje veli da su se Cisterciti oko 1315 god. preselili u Zagreb »wo sie sich neben der vom Cathedral-Archidiaconus Peter im Jahre 1256 erbauten Marienkapelle ein Kollegialgebäude errichteten.«

Po svoj je prilici crkva postojala prije njihova dolaska, jer imamo za to vjerojatnu činjenicu; ali je misao Hudovskog, da je sagrađena 1256 god. potpuno bez dokumentarne podloge.

Postoji naime u kaptolskom arhivu u Zagrebu isprava iz god. 1272 (zapravo prepis te isprave iz god. 1557) koja bi nas mogla privesti malo bliže k osnutku naše crkve. To je najstarija isprava u kojoj se spominje crkva Sv. Marije, a objelodanio ju je Tkalčić u svom djelu »Povjesni spomenici zagrebačke biskupije« g. 1873. U njoj se spominje crkva Blažene Djevice za koju bi se moglo reći da je ova naša. Ta je isprava zapravo potvrđnica da je neki David, sin Pužev (Povše), prodao arhidakonu Petru svoj mlin u Zagrebu za 50 pensa.¹⁸⁾ U njoj se između ostaloga kaže i ovo: »Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod constitutis coram nobis ab una parte magistro Petro archidiacono cathedrali et ab altera David filio Povsa de vico nostro, idem David quoddam molendinum suum situm in fluvio supra civitatem inter molendinum nostrum a parte superiori et molendinum filiorum Issak a parte inferiori, quod sibi in concambium dimidii molendini sui existentis sub ecclesia beatae virginis sub monte Grech a predicto magistro Petro prove-

¹⁵⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., str. CLII.

¹⁶⁾ Vj. Klaić, *Zagreb*, 1913, str. 27. — A. Hudovski, *Agram und Umgebung*, 1892, str. 67. — J. Modrić, *Zagreb i okolica*, 1927, str. 35.

¹⁷⁾ Tkalčić M. E. Z., 1873., dok. C, str. 116. I latinski naslov istog dokumenta u M. C. Z., 1889, sv. I. (dok. 32. str. 26.) glasi isto tako.

¹⁸⁾ Tkalčić, M. E. Z., 1873, dok. CLIV. str. 161.

nerat, confessus est: se vendisse eidem magistro Petro perpetuo possidendum pro quinquaginta pensis denariorum banalium«

Ako se dakle ovdje radi o mlinu koji se nalazio pod crkvom Sv. Marije koja je bila pod Gričem, onda se može uzeti kao sigurno, da je to naša crkva, jer druge, sa strane Medveščaka, pod Gričem nije bilo.

Možda će nas međutim smetati ovo »sub monte Grech«, pa bismo mogli reći da je to neposredno pod Gričem tj. na desnoj obali potoka Medveščaka, a ne na Kaptolu. Međutim, ako uočimo onodobnu situaciju Zagreba, ako uzmemo u obzir da su već onda postojali Grič i Kaptol kao dva svijeta za sebe koje je dijelio potok Medveščak, onda ćemo uvidjeti da je vrlo nevjerovatno da bi stanovnici Griča ili stanovnici Kaptola mjesto da si sagrade crkvu na svom terenu na brežuljku, da bi je sagradili na obali potoka gdje nam se, uostalom, spominju samo mlinovi i kupališta, zgrade za koje je svakako nužno da budu na vodi, a nikada i nigdje nikakva crkva. A da se »sub monte Grech« može uzeti i Kaptol, to je razumljivo, jer je Kaptol prvo niži od Griča, pa izgleda kao da leži pod njim, a drugo, Kaptol u ono vrijeme još nije imao utvrda koje bi mu dale pojam jedne cjeline za sebe koja bi bila strogo odijeljena od čitavog ostalog terena pod Gričem i koju bi pisac ove potvrđnice kao takovu mogao i uzeti

Prema tome, ako je crkva u ispravi iz god. 1272. bila pod brdom Gričem, onda je to bila naša crkva Sv. Marije koja je stajala na istom mjestu gdje stoji i danas i u koju su se oko god. 1315 doselili Cisterciti. Ovo doseljenje Cistercita moglo bi nam tu tvrdnju još učvrstiti, jer je ono prirodnije, ako je crkva već postojala, nego ako nije.

Da je to baš ta crkva u koju su se oni doselili, a ne koja druga, vjerojatno je i po tome što su Cisterciti imali pod njom ili u neposrednoj blizini njezinoj svoje kupalište i mlinove koje im je poklonio arhidakon Petar, pa im je vjerojatno bilo stalo (a i prirodnije je kad su se već preseljavali) da se nastane kod crkve kraj koje su imali posjed. Da su se ti mlinovi nalazili baš na tome mjestu, tj. pod crkvom, ili u njenoj neposrednoj blizini, a ne koje druge, mogli bi zaključiti iz ove isprave iz g. 1272. U njoj se naime veli da je nekada arhidakon Petar nekom Davidu, sinu Povša, prepustio jedan mlin negdje sjevernije od grada između mlinova kanoničkog i sinova Isaka (to je taj isti mlin koji je sada Petar opet natrag kupio od istog Davida za 50 pensa) u zamjenu za polovinu mlina (druga polovina je vjerojatno već pripadala arhidakonu Petru) koji se nalazio pod crkvom Marijinom.

Upravo iz te zamjene mogli bismo zaključiti položaj cistercitskih mlinova. Što se naime Petar mijenjao za mlinove, biće tome vjerojatno ovaj razlog: on je sigurno kraj onog mlina od kojega je imao polovicu imao svoja druga dva mlina (koje je poklonio Cistercitima) koja je htio pridružiti tome, od kojega je imao polovicu (a sada je dobio i drugu), i tako stvoriti jedinstven posjed. Zato je svoj mlin sjeverno od grada koji za njega sigurno nije mnogo značio, jer je bio vjerojatno tamo jedini, dao za polovicu onog mlina koji mu je više vrijedio, jer je bio u blizini ona druga dva. — To se možda baš i dogodilo radi Cistercita (g. 1257), jer je arhidakon vjerojatno htio da ih nadari svojim trima mlinovima

kao jednim jedinstvenim posjedom.¹⁹⁾ Ukratko: htio sam reći da su se ona dva mlina poklonjena Cistercitema nalazila u blizini onog mlina kojega se polovica spominje »sub ecclesia beatae virginis sub monte Grech«, i da su se, prema tome, nalazili i u blizini iste crkve i mogli zajedno sa zemljom koja je bila vjerojatno također negdje u blizini, učiniti dolazak Cistercita k toj crkvi razumljivijim i naravnijim, negoli kojoj drugoj gdje nisu imali posjeda. Ako su dakle Cisterciti došli k toj crkvi, a mi znamo, da su došli k našoj Marijinoj, onda je samo po sebi razumljivo da je crkva »sub monte Grech« iz god. 1272 istovjetna sa crkvom Sv. Marije.

Ako je tako, onda je sigurno da je ta crkva postojala prije dolaska Cistercita.

Mislim da je ona morala biti sagrađena nekako neposredno poslije provale Tatara, to će reći poslije 1242 godine.

Kad su naime te godine provalili Tatari u potjeri za kraljem Belom IV u Zagreb, nisu samo opustošili grad, nego su, kako je poznato, opljačkali i sasvim uništili katedralu. Budući da je ona bila tako uništena poslije te provale da se uopće nije dala ni popraviti,²⁰⁾ a kamoli da bi se u njoj mogla služiti sv. misa i obavljati ostali vjerski obredi, to se pokazala nužda da se mjesto katedrale negdje u njevoj blizini sagrađi crkva gdje će se služiti misa za okolne stanovnike, a vjerojatno i za svećenike klera katedralne crkve, jer je nadbiskupska kapela koja je također nastala poslije provale Tatara²¹⁾, tako mala da je isključeno da bi bila određena da se u njoj služi sv. misa za okolni svijet, već ju je biskup, vrativši se poslije odlaska Tatara opet u Zagreb, sagrađio vjerojatno samo za sebe, pa je ona prema tome i prvobitno bila, kao što je i danas, samo biskupska, odnosno nadbiskupska.

Za ostalo svećenstvo i okolni svijet morala je biti sagrađena druga nova crkva.

Prikladnost položaja koji crkva Sv. Marije prema katedrali zauzima tako je očita, da nam se samo od sebe nameće, da je Sv. Marija morala biti ta crkva, koju je biskupija sagrađila i koja joj je imala služiti, kao i šest vjekova kasnije (g. 1880—1885), katedralom, i to sve dotle dok se ne sagrađi nova ili barem ne popravi stara .

Tako je mislim nastala prvobitna crkva, odnosno kapela Sv. Marije, kojoj su se između 1307 i 1315 doselili Cisterciti. To je bila mala crkvice, po svojoj prilici slična (a možda i nešto veća) onodobnoj župnoj crkvi Sv. Marka koja je bila sagrađena također nekako poslije tatarske provale.²²⁾

Kad su Cisterciti došli u Zagreb, sagrađili su si kraj nje na sjevernoj ili sjeveroistočnoj strani samostan.²³⁾ Zašto su se Cisterciti preselili u Zagreb i

¹⁹⁾ Treći je mlin međutim, kako doznajemo iz dokumenta iz g. 1257 (Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok 32. str. 27), uslijed presude bana pripao gradskoj općini.

²⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 55. str. 28. ili str. CXXXIX. — Lj. Ivančan, *Zagrebački Kaptol*, 1932, str. 247.

²¹⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., str. CXXXIX.

²²⁾ Barlè, *Zagrebački arhidakoniat do g. 1642*, str. 91.

²³⁾ E. Laszowski je dokazao da se samostan nije mogao nalaziti na južnoj već na sjevernoj ili istočnoj strani (*Stari i novi Zagreb*, 1925, str. 24.).

kako su se uopće mogli naseliti na terenu koji je pripadao biskupiji, to se ne zna. Drži se da im je Kaptol poklonio taj teren sa crkvom kao neku protu-uslugu za zasluge i mjesto koje je on uživao u senjskoj trgovini koja je bila u rukama Cistercita i Templara.²⁴⁾

Cistercitima je međutim vjerojatno bilo stalo do toga da se presele u grad; a kako su oni uživali veliki ugled kod svih, a pogotovo kod pape²⁵⁾ koji ih je sigurno u tome i pomagao, te kako su bili vjerojatno na dobroj nozi sa Kaptolom, kao što su to bili i prije i poslije svog dolaska (barem u prvo vrijeme), prije kad im arhidakon Petar gradi crkvu i samostan, a poslije, kad cistercitski opat nosi naslov čuvara pravica stolne crkve (*conservator iurium cathedralis ecclesiae*), te kao takav za nju obavlja razne službe,²⁶⁾ te konačno, kako su oni već imali na Kaptolu svog posjeda, — to je njihov dolazak ovamo bio lakši i razumljiviji.

O boravku i životu Cistercita u Zagrebu, te o njihovu odnošaju prema Kaptolu, prema papi i drugima i uopće o njihovu položaju, koji su ovdje zauzimali, možemo dosta toga doznati iz brojnih isprava koje ih spominju.

Izgleda da su oni igrali u Zagrebu prilično veliku ulogu i uživali veliko povjerenje kod svih,²⁷⁾ a i kod pape koji povjerava njihovom opatu da odluči u raznim pitanjima i sporovima koji su nastajali bilo na Kaptolu ili na Griču.²⁸⁾ Štoviše, njihove je opate u XV vijeku bazelski koncil ovlastio da mogu izopćivati, a izopćene odrešiti. Samostan je pak njihov bio vjerodostojno mjesto, a njegov opat je pod samostanskim pečatom mogao izdavati razne povelje u ovjerovljenom prijepisu, ili druge javne isprave. A da je taj opat bio i *conservator iurium cathedralis ecclesiae*, to sam već spomenuo.

Po svemu se čini da su se zagrebački Cisterciti²⁹⁾ bavili isključivo crkvenim i uopće intelektualnim poslovima, dok su manuelne poslove prepuštali svojim kmetovima koji su imali svoje drvene stanove negdje u blizini crkve na potoku Medveščaku otkuda su se oko g. 1476, kad je nastala pogibao da bi mogli provaliti Turci i zapaliti te drvenjare od čega bi se mogao zapaliti i Kaptol i Grič, morali preseliti u prostor unutar kaptolskih utvrda.

A i svoj posjed koji su imali u blizini svog samostana davali su Cisterciti u zakup okolnim stanovnicima.³⁰⁾ Od prihoda tih posjeda i posjeda što su ih imali izvan Zagreba, Cisterciti su i živjeli (naravno još i uz druge dohotke koje su primali za svoj intelektualni rad).

Jedan od vrednijih njihovih posjeda bilo je kupalište stuba ili *locus balnei* koje se nalazilo na potoku Medveščaku vjerojatno sjevernije od crkve Sv. Marije.³¹⁾ Cisterciti su to kupalište posjedovali dok su još bili na otoku Sv. Egi-

²⁴⁾ Tkalčić, *Cistercitski samostan u Topuskom*, 1897, str. 10. i 14. — J. Čuk, *Povijest grada Zagreba* (do g. 1350), Đurđevac 1932, str. 53.—54.

²⁵⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 172. do 174. i 370.

²⁶⁾ Tkalčić, M. C. Z., svez. II., str. CLXI.

²⁷⁾ Ibid., dok. 15. (str. 14.), dok. 73., str. CLXII. (ili uopće str. CLXI. i d.).

²⁸⁾ Ibid., dok. 172., 174. i 370.

²⁹⁾ Zvali su ih radi njihova crno-bijela odijela »Srakari«.

³⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., str. CLIX. i d.

³¹⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., II., III., str. CLIX., CLXXIV., LXXXVI. — Tkalčić, *Prebendarski zbor proostolne crkve zagrebačke*, 1884, str. 86. i d.

dija;³²⁾ oni su ga cijelo vrijeme svog posjedovanja davali u najam i vodili neprestano radi njega parnice. Konačno su ga g. 1364 otstupili uz izvjesne uvjete zagrebačkom kanoniku Pavlu i njegovoj braći Tomi i Ivanu.³³⁾ Prema oporuci Pavlovoj pripadne ono prebendarskom zboru zagrebačke katedrale koji ga je uživao do početka XIX vijeka, kad ga je napokon prodao.

Osim tog kupališta imali su Cisterciti na Medveščaku svoje mlinove i mešnice koje su također davali u najam. A i jedan dio Opatovine je pripadao njima, tj. onaj prostor koji se nalazio u blizini njihove crkve i samostana (vicus monasterii)³⁴⁾. Na tom prostoru bilo je kuća, a njihovi su gospodari imali prema samostanu stanovite obaveze.

Izgleda da je crkva Sv. Marije kad su se k njoj doselili Cisterciti bila vrlo mala, pa su je oni oko god. 1347, kako možemo zaključiti po istogodišnjoj ispravi,³⁵⁾ pregradili, te je stvorili — po svoj prilici — onakovom kakvu je vidimo na najstarijoj slici, odnosno planu Zagreba iz XVI vijeka, gdje leži nasuprot katedrali, a naslanja se na kaptolski zid.

Takvu je susrećemo u najstarijim vizitama sve do g. 1742, kad se prvi put javlja u promijenjenom obliku. Ona je zapravo bila pregrađena g. 1740, ali je vizita iz g. 1742 prva koja je kao takovu spominje. — Oblik, odnosno plan, koji je ona dobila g. 1740 bio je sličan, ali ne jednak današnjem obliku, jer su se i poslije te godine događale promjene koje su je izmijenile i postepeno učinile današnjom crkvom.

Rekao sam da je pregrađena cistercitska crkva iz g. 1347 bila jednaka crkvi koju mi susrećemo u prvim vizitama. Time sam htio reći da je bila jednaka samo što se tiče plana i stila, a nipošto unutrašnjeg uređaja. Jer uređaj njezin sa tri bogato ukrašena oltara kipovima i slikama s pozlaćenim i skulptiranim okvirima itd., kako ga susrećemo u tim prvim vizitama,³⁶⁾ ne bi nikako odgovarao tipu cistercitske crkve, a ni zakonima cistercitskog reda koji su tražili strogu jednostavnost u svakom pogledu, pa i u unutrašnjem crkvenom uređaju. — U stilu tih zakona mislim da je bila uređena i cistercitska crkva Sv. Marije.

Kao što je poznato, Cisterciti su u duhu svojih strogih doktrina stvorili oko g. 1130 tip crkve koji se raširio po čitavoj Evropi i bio poznat pod imenom tipa cistercitske škole. Glavne su značajke crkava tog tipa da im je plan bio jednostavan, da su bile bez tornjeva koje je zamijenio zid za zvona (clocher-mur), te da u njima nije smjelo biti nikakvog ornamenta ni slikarskog ni skulpturalnog. Štaviše ni na prozorima, koje nalazimo samo u sanktuariju, nije bilo nikakvih slika.³⁷⁾

Naravno da ta naša cistercitska crkva sv. Marije nije bila, što se plana i konstrukcije tiče, jednaka izrazitim tipovima cistercitske škole. To ona nije ni

³²⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 80, str. 68.

³³⁾ Ibid., dok. 245. str. 229.

³⁴⁾ Možda je to ona zemlja što ju je arhidakon Petar g. 1257 zajedno sa mlinovima poklonio Cistercitima.

³⁵⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 213. str. 191.—2. ili str. CLIII.—CLIV.

³⁶⁾ Izuzevši dvije prve vizite tj. iz god. 1622 i 1630 koje su vrlo oskudne.

³⁷⁾ To je bio najprije romanski tip koji se u gotici tek neznatno promijenio dobivši unakrsni svod (croisée d'ogive).

mogla biti, jer je Cisterciti nisu sagradili sami već samo pregradili.³⁸⁾ Međutim, duh cistercitske jednostavnosti koji je zabranjivao svaki ukras i sjaj u unutrašnjosti crkve, i kojim su vjerojatno bili zadojeni i naši zagrebački Cisterciti, učinio je bez sumnje da unutrašnjost njezina, kad su je Cisterciti uredili, bude slična unutrašnjostima uzora cistercitskih crkava. Dakle, bila je jednostavna i skromna, bez ukrašenih oltara, slikarija, skulptura, slikanih prozora i sl.

U njoj je vjerojatno bio samo jedan oltar koji je možda ostao u njoj još dugo poslije odlaska Cistercita, dok ga nisu tek oko g. 1622 maknuli i premjestili u sakristiju, a mjesto njega podigli tri nova oltara. U viziti naime od g. 1630 spominje se da ima u sakristiji oltar bez svakog uresa.³⁹⁾ Može biti da je taj oltar ostao još od Cistercita i da je prije bio u svetištu, te da su ga kod preuređenja crkve i postavljanja novih oltara premjestili u sakristiju.

Stil te cistercitske crkve, dakle crkve koja je bila prije ove današnje, bio je gotski. A to je i sasvim prirodno, jer se u to vrijeme gradilo gotovo isključivo u tom stilu.

Tu bi nam tvrdnju mogle potkrijepiti i ove tri činjenice:

1. Gotovo u svim vizitama do g. 1742, dakle do prve vizite koja nam govori o pregrađenoj crkvi, piše u pasusu koji govori o čuvanju svetotajstva otprilike ovako: »*venerabile sacramentum asservatur in tabernaculo lapideo honesto in sanctuario apud murum (ili in pariete) ecclesiae ad cornu Evangelii applicato*«. Dakle, svetotajstvo se čuvalo, kako je to bilo nekad uobičajeno u gotskim crkvama,⁴⁰⁾ u tabernakulu koji je bio apliciran ili uzidan u stijeni u svetištu sa strane evanđelja, a ne na glavnom oltaru kao kasnije, i kao što je to bio slučaj i u ovoj našoj crkvi nakon što je bila pregrađena. U viziti naime od g. 1742 već piše: »*venerabile sacramentum conservatur in tabernaculo arae maioris mundo interne deaurato*« itd.

2. Kad se godine 1928 provodila regulacija Dolca i počela graditi tržnica i kad se pripravljala gradnja onog prolaza koji danas veže, s južne strane crkve, Dolac i Tkalčićevu ulicu, onda su s te strane porušili — u svrhu građenja tog prolaza — neke kućice koje su bile naslonjene na crkvu. Kad su te kućice bile odstranjene, onda je donji dio južnog crkvenog zida ostao gol, tj. bez žbuke, i to po prilici u visini od podnožja crkve (ako se kao podnožje uzme Tkalčićeva ulica) do vrha zidne ograde na terasi pred zapadnim ulazom. Na tom se golom zidu moglo potpuno jasno razabrati kamenje od kojeg je bio sagrađen. Među tim kamenjem bilo je dijelova tipičnih gotskih kamenih greda i ostalog raznog kamenja sa čisto gotskim karakteristikama. — Ti dijelovi sigurno potječu iz stare crkve. Graditelj je naime gradeći sadašnju crkvu imao na raspoloženju sav materijal stare razrušene, pa je dijelove koji su bili dovoljno jaki i koji su mu odgovarali, upotrijebio kod gradnje donjih, novih, crkvenih zidova.

³⁸⁾ Kako izgleda prema onome što sam naprijed govorio.

³⁹⁾ *Altare quartum in sacristia sine omni ornatu.*

⁴⁰⁾ Slične tabernakule imamo na pr. u staroj crkvi u Belcu, u crkvi Sv. Mihajla u Samoboru, u Isusovačkom kolegiju u Požegi itd.

I tako ono staro gotsko kamenje od kojeg su bile sagrađene njene prethodnice, počiva još uvijek ispod naše današnje Sv. Marije.

3. Kad su Cisterciti pregradili crkvu, vjerojatno su nastojali da je prilagode tipu ostalih crkava cistercitske škole, vrlo trijeznom i ozbiljnom tipu koji je bio stvoren još u romanici, a neznatno promijenjen u gotici, raširio se pomoću Cistercita po svoj Evropi. A od njih potječe uopće i prva gotska crkva u Hrvatskoj koja je, kako smo već rekli, prva zemlja Francuskoj na istoku koja je sagrađila crkvu u tom stilu.

Dakle, po svemu tome može se sigurno zaključiti da je Marijina crkva, koja je stajala prije današnje baročne, bila gotska.

Iznutra je ona bila, u vrijeme Cistercita, po svoj prilici, uređena, kako sam rekao, sasvim jednostavno s jednim oltarom. — Taj unutrašnji uređaj možda je ostao do g. 1622,⁴¹⁾ a sama crkva stajala je do g. 1740, kad je bila pregrađena.

Zna se sigurno da je crkva Sv. Marije bila cistercitska⁴²⁾ do g. 1496, kad nalazimo Cistercitima u Zagrebu posljednji spomen. Iz pomenute naime godine imamo dokument⁴³⁾ koji još spominje Cistercite kod Sv. Marije. To je isprava koja govori o prodaji neke samostanske kuće na Opatovini postolaru Grgi Šedinu. U njoj se između ostaloga veli i ovo: »Nicolaus abbas monasterii beatae Mariae Virginis de Zagrabria ordinis cisterciensis...« Dakle je crkva još bila cistercitska. — Dok se u ispravi iz g. 1499 (a to je prva isprava iza one od g. 1496 u kojoj se spominje Marijina crkva) ne spominju više ni Cisterciti ni crkva kao samostanska. To je oporučni zapis biskupa Osvalda od 15 aprila 1499 god.⁴⁴⁾ gdje on ostavlja za popravak krova crkve Bl. Dj. Marije 50 for. U toj se ispravi kaže: »Ad ecclesiam beatae Virginis in abbatia pro reparatione vel tectura flor. quinquaginta«. Dakle, nema više spomena o Cistercitima, koji su između g. 1496 i 1499, kako veli Tkalčić, vjerojatno iz straha pred Turcima pobjegli iz Zagreba i zaklonili se u Zatečno (Stična) u Kranjskoj gdje je bio samostan njihova reda.⁴⁵⁾

Poslije odlaska Cistercita ostala je crkva Sv. Marije napuštena sve do g. 1511, kad je postala župnom.

⁴¹⁾ G. 1511, kad je crkva postala župna. mislim da se nije dogodila nikakva veća promjena. Obnovili su je vjerojatno onim što je bilo u crkvi Sv. Emerika koju su g. 1511 srušili.

⁴²⁾ Možda je Cistercitima pripadala i kapela Sv. Leonarda koja je po svoj prilici bila drvena, a spominje se prvi puta g. 1499 (Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 394. str. 518.).

⁴³⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 385. str. 508.

⁴⁴⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 394. (str. 518.).

⁴⁵⁾ Mislim da uzrok odlasku Cistercita nije bio strah pred Turcima, jer je u to

vrijeme sklopljeno sa Turcima primirje na tri godine (1495—1499) i nije bilo (barem ne veće) turske provale koje bi se Cisterciti mogli preplašiti i pobjeći. Kad bi to i bilo, oni bi se vjerojatno zaklonili na Grič, kamo su se zaklonili pred Turcima i Dominikanci g. 1473, i gdje su si Pavlini iz Remeta (god. 1473) kupili kulu s kućom, a Kaptol sagrađio »Popov toranj« da se zaklone ako bi zaprijetila turska pogibao. I ne bi bježali iz Zagreba, kamo Turci nisu nikada provalili i to upravo u Kranjsku, kuda su toliko puta bez zapreka prodirali. — Vjerojatnije je da je došlo do kakvih razmirica između Cistercita i Kaptola radi kojih su se morali iseliti.

Do g. 1511 bila je župnom crkvom za žitelje na Kaptolu i okolici crkva Sv. Emerika koja se spominje već u početku XIV vijeka.⁴⁶⁾ Stajala je pred katedralom otprilike tamo gdje je bila Bakačeva kula. Početkom XVI vijeka, kad je nastala opasnost da će provaliti Turci, odluči biskup Luka da utvrdi stolnu crkvu jakim zidinama. Kako je crkva Sv. Emerika bila upravo na mjestu gdje se morala podići jedna utvrдна kula, zamoli biskup papu Julija II da je smije srušiti,⁴⁷⁾ a župu sa svima pravima prenijeti na zapuštenu crkvu sv. Marije, što mu je papa dopustio.⁴⁸⁾

Tako je župa Sv. Emerika bila dokinuta, crkva srušena, a njen naslov sa svima pravima prenesen na zapuštenu crkvu Sv. Marije. Novi župnici Sv. Marije koji su nosili naslov prepošta dobili su sva prava⁴⁹⁾ koja su prije uživali cistercijski opati,⁵⁰⁾ a za njihovo uzdržavanje bila su crkvi pridijeljena sva ona zemljišta koja su nekada imali Cisterciti.⁵¹⁾ Kad tih prepošta nestaje, javljaju se naslovni opati B. V. M. de campo Zagrabiensi, a i zagrebački kanonici postaju župnici Sv. Marije. Ti su župnici, kako kaže Dr. Lj. Ivančan,⁵²⁾ stanovali u župnom dvoru jugoistočno od crkve koji je bio sagrađen, po njegovu mišljenju, vjerojatno onda kad je cistercijski samostan, u kojem su po svoj prilici stanovali prepošti, možda od čestih onodobnih požara izgorio (nekako u drugoj polovini XVII vijeka.⁵³⁾

Sv. Marija ostala je župnom crkvom sve do danas. Jedino je za vladanja Josipa II bila združena sa župom Sv. Petra i Ivana u prvostolnu župu,⁵⁴⁾ ali odmah poslije Josipova vladanja opet osamostaljena.

Sasvim ju dokinuti i nanovo spojiti sa župom Sv. Petra htio je g. 1799 biskup Vrhovac. No tadašnji župnik Sv. Marije Baričević koji je kako ćemo kasnije vidjeti, stekao osobitih zasluga za tu crkvu, opro se tome i konačno uspio da je župa Sv. Marije ostala.⁵⁵⁾ Dapače župa Sv. Petra bila je od g. 1803—4 V. 1823 njoj pripojena; to pripojenje proveo je biskup M. Vrhovac.

⁴⁶⁾ Barlè, *Zagrebački arhidakonat do g. 1642*, str. 88.

⁴⁷⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. III., dok. 83. (str. 90.).

⁴⁸⁾ Ibid., dok. 75. (str. 79.).

⁴⁹⁾ Ali su imali prema Kaptolu i velikih obaveza: morali su se zakleti da će biti vjerni Sv. Stjepanu, stolnoj crkvi i Kaptolu kao svome patronu; da će obaveze prema Kaptolu izvršivati; da ne će protepsti ni župnu ni crkvenu imovinu; da će služiti određene sv. mise; da će župne kmetove koji su naseljeni na kanoničkim predijama slati na rad bilo za Kaptol, bilo za župnu crkvu itd.

⁵⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. III., str. LXXXI. i d.

⁵¹⁾ Katolički list, 1887, str. 317. (Tkalčićev članak o Adamu Baričeviću).

⁵²⁾ Vjesnik Kr. Drž. arhiva u Zagrebu 1931, Dr. Lj. Ivančan, *Stanovi zagrebačkih kanonika*, str. 225. (Župni dvor Sv. Marije).

⁵³⁾ Izgleda da taj župni dvor jugoistočno od crkve nije još bio sagrađen ni u sredini 18 vj., te da su župnici stanovali u svojim kurijama. Temeljem to na zapisu koji sam našao u viziti iz god. 1750, a koji glasi ovako: »Parochus residentiam parochialem non habet, habitat tamen intra limites Parochiae in recinctu Capituli prope ecclesiam patrum Franciscanorum in domo sua propria«.

⁵⁴⁾ Barlè, *Povijest župa i crkava zagrebačkih*, II., 1900, str. 62.

⁵⁵⁾ Katolički list, 1887, str. 317. (bilješka). — I molba koju su kaptolski vjernici 26 marta 1799 podnijeli Kaptolu da ne ukine župu Sv. Marije, potekla je bez sumnje

Od g. 1511, dakle otkada je crkva Sv. Marije postala župnom, pa sve do g. 1622, tj. do najstarije sačuvane kanoničke vizite, nemamo o njoj nikakvih vijesti. Izgleda da se ona u to vrijeme (između 1511—1622) nije mnogo promijenila i da je uglavnom ostala onakva kakva je bila u doba Cistercita. — Unutrašnji se uređaj, kako sam već spomenuo, bitno promijenio vjerojatno tek g. 1622 kad se spominje da je crkva popravljana i da su u njoj postavljeni novi oltari sa zidanim menzama, a plan njezin je svakako ostao do g. 1740, kad je bila iz temelja pregrađena.

Od g. 1622 pa sve do danas nemamo više nijednog tako velikog vremenskog razmaka u kojem nam ona ne bi bila barem spomenuta. Ti su razmaci od te godine dalje mnogo manji, i u njima se vjerojatno nisu dogodile nikakve značajnije promjene, ni u unutrašnjem uređenju, a ni u planu, za koje mi ne bi znali.

Glavni izvorni dokumenti od početka XVII vijeka pa do početka XIX vijeka jesu kanoničke vizite. Pod konac XVIII vijeka javljaju se župni računi, a tek sredinom XIX vijeka »Liber memorabilium« i druge neke isprave.

Što se tiče oltara i konstrukcije crkve, mogli bi kanoničke vizite podijeliti u dva dijela: prema oltarima, prvi bi dio vizita išao uključivo do g. 1754, do kad se javljaju već spomenuti oltari sa zidanim menzama, postavljeni g. 1622, a od g. 1754 dalje, bio bi drugi dio, tj. dio u kojem se već javljaju današnji baročni oltari (ovamo spadaju tek dvije vizite, i to od g. 1779 i g. 1810).

Prema konstrukciji crkve, prvi bi dio vizita išao do uključivo g. 1736 tj. do vremena u kojem još postoji stara crkva, a drugi bi dio počeo sa vizitom od g. 1742, kad se prvi puta javlja nova crkva.

U prvom oltarnom dijelu vizita najvažnije su vizite iz g. 1630, 1668, 1705 i 1754. U njima se javljaju isti oltari svakiput u potpuno promijenjenom obliku, tj. menza ostaje ista, a mijenja se, kako ćemo vidjeti, gornji drveni dio.

Naravno da ima u prvom dijelu osim tih vizita još i drugih, ali nam one donose što se oltara tiče uglavnom isto što i ove.

Izgleda da se župa Sv. Marije početkom XVII vijeka nije baš mnogo brinula za svoju crkvu. Ma da je bila prilično bogata,⁵⁶⁾ ipak ona ne daje sama ništa za popravak i uređenje crkve, već se u tome oslanja na darove vjernika i pobožnost cehova.

Zato u to doba crkva Sv. Marije izgleda prilično jadno. Ona se doduše početkom XVII vijeka (g. 1622) restaurira, ali se čini da je glavna inicijativa za tu restauraciju potekla od samih vjernika, koji su dali i novac za nju.⁵⁶⁾ Crkva je bila obnovljena izvana i iznutra i bila su u njoj postavljena tri nova oltara: dva u lađi a jedan u svetištu. — U vrijeme vizitatorove posjete svetištu još nije bilo pokrito, pa je kiša oštetila crkveni svod. Zato vizitator opominje

uglavnom inicijativom samoga Baričevića. Original te molbe pohranjen je u Državnom arhivu u Zagrebu (Croatica a. 1781—1800), a objelodanio ju je već R. Strohal u djelu *Vlaška ulica i župa Sv. Petra u Zagrebu*,

Zagreb 1933, str. 10.—12. Njen prijepis vidi u »Dodatku« na kraju radnje.

⁵⁶⁾ Vizita iz g. 1622 passus »De bonis et proventibus eiusdem ecclesiae«.

kuratora da ga pokrije, jer ako to u najkraće vrijeme ne učini, da će se svod srušiti.⁵⁷⁾

U slijedećoj viziti, t. j. u onoj od g. 1630, nalazimo već da je crkva popravljena.

Iako su vizitatori prvih vizita⁵⁸⁾ opisivali crkve, i to ponajviše samo unutrašnjost tek u glavnim crtama i nisu se upuštali u podrobnije opisivanje oltara i ostalog unutrašnjeg uređaja, ipak mislim da kod opisivanja crkve Sv. Marije u to prvo vrijeme nisu imali mnogo šta da izostave, jer je crkva i onako bila prilično oskudna, te da su uglavnom spomenuli sve što su u njoj našli.

Što se tiče konstrukcije stare nepregrađene crkve, dakle one prije g. 1740. iz tih najranijih vizita može se jedino razabrati da je ona imala jednu lađu, svetište i sakristiju.

Tek na osnovu kasnijih vizita do uključivo one iz g. 1736 dobivamo u tom pogledu nešto točniju sliku koja bi otprilike izgledala ovako: Jedina lađa crkve bila je prekrita svodom, a popodena ciglama. Na zapadnom njenom dijelu bilo je zidano pjevalište na koje se uzlazilo sa sjeverne a ne s južne strane kao danas. Na njemu je bio jedan okrugli prozor. Lađi prema istoku bilo je nadsvodeno svetište. Na sjevernoj njegovoj strani bila su vrata koja su vodila u nadsvodenu sakristiju sa jednim prozorom s rešetkama gdje su se u dva ormara čuvale najraznovrsnije crkvene potrepštine i gdje se nalazio i onaj prazni oltar koji je vjerojatno prije bio u svetištu. Na južnom zidu svetišta bio je prozor. — U crkvu se ulazilo sa sjeverne i s južne strane. Iako južnog ulaza ne vidimo ni na jednoj staroj slici crkve Sv. Marije, ipak se on spominje u svima vizitama do g. 1742, i izgleda da je bio u lađi odmah nalijevo do svetišta. Tom ulazu nasuprot, to će reći na sjevernoj strani, bio je ulaz pred kojim se u svima vizitama spominje mali — najprije drveni a poslije zidani — portikus koji je sigurno nekada vezao crkvu sa cistercitskim samostanom.

Nad južnim ulazom, pa kraj kora sa sjeverne i južne strane (u lađi) bio je po jedan prozor.

Prema tome je bilo u toj staroj crkvi 5 prozora, u svetištu jedan, u lađi tri (dva na južnom a samo jedan na sjevernom zidu) i jedan na koru.⁵⁹⁾

Nad mjestom gdje se sastajala lađa sa svetištem, dizao se mali drveni tornjić⁶⁰⁾ sa željeznim pozlaćenim križem na vrhu u kojem su obično visjela dva zvona (jedno je od njih između g. 1624 i g. 1630 bilo preneseno u katedralu,

⁵⁷⁾ Ibid., passus »De statu eiusdem ecclesiae«.

⁵⁸⁾ Zapravo najstarijih nama sačuvanih.

⁵⁹⁾ Takvu vijest o prozorima donosi nam vizita iz g. 1705, dok u viziti iz g. 1669 (a to su jedine dvije vizite koje nam govore o prozorima) nalazimo o njima zapisano ovo: »Habet maiores fenestras vitreas 4 minores rotundas 3«. Znači dakle, da su dva (okru-

gla) prozora prije godine 1669 zazidali, ili vizita iz g. 1669 nije točna. Točnost vizite iz g. 1705 je vjerojatnija, jer se u njoj poimence spominje na kojima se mjestima prozori nalaze.

⁶⁰⁾ To točno odgovara onome, kako se vidi na slici Zagreba iz g. 1689.

⁶¹⁾ Vizita iz g. 1630 i A. Hudovski, »Agram und Umgebung«, 1892, str. 60.—61

nakon što su se njeni zvonovi rastopili u velikom požaru (10 maja g. 1624) koji je prouzrokovao grom.⁶¹⁾

Čitava je crkva bila pokrivena drvenim krovom (letvama).

* * *

Prema svemu što sam dosada rekao i prema nekim starim slikama,⁶²⁾ možemo si dosta točno pretstaviti kako je tadašnja crkva Sv. Marije izgledala i izvana. Premda se u te slike ne možemo baš mnogo pouzdati, ipak izgleda da su one prilično točne. Jedino što na njima ne nalazimo južnog ulaza koji je svakako postojao, i što je na onoj iz g. 1689, gdje je prikazano i svetište, to svetište vrlo malo, ma da bi ono prema onome što se u njemu nalazilo (o tome ću kasnije govoriti) moralo biti svakako veće. A i bilo je sigurno veće, budući da ga i kod pregradnje g. 1740 nisu zamijenili novim, jer je ono vjerojatno barem donekle odgovaralo veličini novosagrađene crkve.

Kraj toga svetišta bio je sa sjeverne strane oko g. 1736 (dakle još kraj stare crkve) sagrađen novi toranj pokriven letvama koji još u vrijeme istogodišnje vizite nije bio gotov. To je bio bez sumnje današnji toranj koji se nalazi na istom mjestu, a koji je bio dovršen g. 1742. — Onaj toranj koji se vidi kraj Sv. Marije na slici Zagreba oko god. 1639, bio je po svoj prilici drven, i to onaj koji su prigradili crkvi godine 1634.⁶³⁾

Prema slikama i zapisima čini se da su vanjski zidovi crkve bili potpuno jednostavni i bez ikakva ukrasa. Jedino se g. 1705 spominje da je u vanjskom zidu pred južnim vratima bio kip ili slika Majke Božje kako drži maloga Isusa i gleda na ulicu.⁶⁴⁾

A sada da vidimo kako je ta stara crkva bila opremljena.

Usred svetišta stajao je glavni oltar koji je bio posvećen kao i crkva Majci Božjoj koja posjećuje Elizabetu.⁶⁵⁾ Sa strane evanđelja, to će reći sa lijeve strane oltara, bio je uzidan u stijeni kameni tabernakul, gdje se u pozlaćenom srebrnom ciboriumu čuvalo svetotajstvo. Pred njim je dan i noć gorjela mala srebrna svjetiljka. S obje strane oltara bile su prezbiterijanske klupe, koje su bile načinjene i postavljene oko g. 1669 na trošak u to vrijeme već umrlog zagrebačkog kanonika Jurja Knezovića.

Sa strane evanđelja bila su i vrata koja su vodila u sakristiju. Nad njima se već g. 1668, a i poslije (g. 1705) spominje dosta velika slika Majke Božje koja uzlazi u nebo. Ta je slika bila slikana na platnu i imala je lijepo izrađen okvir. Darovao ju je crkvi poznati mecena umjetnosti i književnosti kustos i kanonik

⁶²⁾ Nacrt Zagreba iz g. 1517—1529, Zagreb oko g. 1639 i g. 1689.

⁶³⁾ J. Barlè, »Zagrebački arhidakonat do g. 1642«, str. 90.

⁶⁴⁾ »Ante portam vero meridiem versus habetur imago Beatae Virginis Mariae a fo-

ris in muro cum Jesulo quae respicit ad plateam.«

⁶⁵⁾ Da je taj oltar nosio naslov Majke Božje koja posjećuje Elizabetu, zna se tek od g. 1668. G. 1622 i g. 1630 nije on još bio ni posvećen, a niti se na njemu poimence spominju bilo kakovi kipovi ili slike.

zagrebački Ivan Znika. — G. 1705 spominje se s desne strane sanktuarija i kip Majke Božje kako stoji na stoliću obučena u zelenu svilenu opatičku haljinu i drži na rukama maloga Isusa.

U lađi crkvenoj usred koje je visjela svjetiljka bila su dva oltara, od kojih je jedan vjerojatno bio prislonjen na sjeverni, a drugi na južni zid, i to na mjestu između vratiju i onih prozora koji su se nalazili kraj kora. Oltar na sjevernoj strani bio je posvećen Mariji Magdaleni, a onaj na južnoj Sv. Jakubu.⁶⁶⁾ O tim ću oltarima kasnije potanje govoriti.

Na sjevernoj strani lađe (na kojem mjestu, to se ne može točno ustanoviti) stajala je pokraj zida dryena skulptirana propovijedaonica o kojoj se prvi puta javlja g. 1668. Bila je sa strane pozlaćena, a inače obojena najprije plavom a kasnije u vrijeme oko g. 1736 crvenom bojom. — Na prednjoj njezinoj strani bio je izvajan Krist, a kraj njega četiri Evanđelista i Sv. Wolfgang, biskup. Nad njom je bio drveni, također skulptirani i obojeni baldahin, pod kojim se g. 1754 spominje slika apostola Pavla.

Za vrijeme pregradnje crkve g. 1740 bila je ta propovijedaonica maknuta iz nje, a poslije pregradnje opet natrag postavljena, i to u srednju lađu pred drugu kolumnu sa strane evanđelja, gdje je stajala sve do g. 1772, kad ju je zamijenila današnja mramorna, za koju i tadašnji (g. 1779) vizitator veli da je umjetnički izrađena.

Već se prilično rano spominje u crkvi kraj južnog ulaza kamena krstionica sa lijepo izrađenim drvenim ormarićem, u kojem se u staklenoj posudi čuvala voda za krštenje, a u srebrnim posudama druge posvećene tekućine. Na vrhu te krstionice bila je mala statua Ivana Krstitelja kako krsti Isusa. Za vrijeme pregradnje su je maknuli iz crkve, te je poslije nisu više natrag postavili, niti zamijenili novom sve do g. 1754.⁶⁷⁾ Te je godine nalazimo opet kamenu i okruglu sa pozlaćenim i obojenim okruglim ormarićem, prislonjenu k jednoj kolumni, vjerojatno onoj kraj istočnog ulaza, jer je i poslije tamo nalazimo (g. 1779 i g. 1810). Na tome je mjestu ostala do g. 1908, kad je bila premještena na mjesto oltara žalosne Majke Božje (danas špilja Majke Božje Lurdske). Ovdje je ostala sve do g. 1923, kad su je premjestili pod kor (gdje stoji i danas) i načinili mjesto špilji Majke Božje Lurdske).

Kraj oba oltara i u sredini crkve bile su klupe koje je izradio stolar. Koliko je tih klupa bilo, to se ne zna; ali se zna da ih je bilo za tadašnje potrebe vjernika dosta.

Pod korom je bila ispovijedaonica, i to jedina u čitavoj crkvi. Prema opisu izgleda da je ona bila slična, ako ne i sasvim ista današnjim ispovijedaonicama.⁶⁸⁾ Na koru su bile male orgulje s ostalim potrepnostima koje su kod orguljanja i pjevanja nužne. Te se orgulje prviput spominju g. 1668.

⁶⁶⁾ Da su ta dva oltara bila posvećena Magdaleni i Sv. Jakobu, zna se također tek od g. 1668. U doba vizite iz g. 1630 oltar Sv. Jakoba bez sumnje nije nosio naslov tog sveca, jer je na njemu bila slika Majke Božje koja posjećuje Elizabetu. Ni ta dva ol-

tara u vrijeme vizita iz g. 1622 i g. 1650 nisu bila još posvećena.

⁶⁷⁾ Kroz to se vrijeme voda za krštenje čuvala u sakristiji (v. vizita iz g. 1750).

⁶⁸⁾ G. 1622 još u crkvi nije bilo ispovijedaonice (»confessionale nullum«).

Po stijenama crkvenim bilo je dosta što većih što opet manjih slika slikanih većinom na kartonu, a okruženih od stolara izrađenim okvirima. Veći dio tih slika prikazivao je Majku Božju. Od njih se poimence spominju dvije, i to jedna g. 1699 koja se nalazila na stijeni nad propovijedaonicom (vjerojatno između baldahina i same propovijedaonice), a prikazivala je Mariju kako drži na rukama maloga Isusa, a druga g. 1705 koja je bila nad sjevernim vratima, a prikazivala je Majku Božju sa mrtvim Isusom na koljenima (Pietà).

Od čitavog tog crkvenog uređaja najzanimljiviji su oltari. Njih nalazimo, kako sam već spomenuo, u četiri razna oblika, i to g. 1630, 1668, 1705 i g. 1708, odnosno god. 1754.⁶⁹⁾

Tih je oltara bilo, kako sam već nekoliko puta rekao, tri. Glavni i veći bio je u svetištu, a druga dva manja u lađi. Od ta dva jedan je po svoj prilici bio prislonjen na sjeverni, a drugi na južni zid, i to na mjestu između vratiju i prozora koji se nalazio kraj kora.

Donji dio oltara bio je zidan a gornji drven. Zidani dio tj. menza ostaje isti, a drveni se mijenja.

Prije no što predem na prikaz tih oltara u njihovim raznim oblicima, moram spomenuti da vizitator nikada ne opisuje ni ne daje kritike ni o jednom kipu i ni o jednoj slici koji se na tim oltarima nalaze. Prema tome ne možemo ni mi u tome smislu ništa reći, budući da se sve to izgubilo ili propalo.

Dok nam vizitator iz g. 1622 uopće ne opisuje oltare, već ih samo spominje, te veli da su novi lijepo ukrašeni i načinjeni od kamena i drveta, dotle nam onaj iz g. 1630 donosi o njima prilično mršavu sliku, ali ipak, izgleda, nimalo mršaviju negoli je ona uistinu i bila. Prema viziti, dakle, iz spomenute godine bila je u sredini glavnog oltara jedna slika (kakva to ne veli), a sa strane su možda bile drvene kolone ili kakav drugi drveni postament. Te drvene kolone i postament se doduše ne spominju, ali se mogu pretpostaviti iz toga razloga što se u viziti spominje da su druga dva oltara izrađena slično (kao i glavni) iz kamena i drveta, iz čega se može zaključiti da je gornji dio toga oltara bio drven. Kipova na tom oltaru kao i na drugim dvima u to vrijeme nije bilo.

Oltar koji se nalazio u lađi s južne strane pomalo se već u to vrijeme radi loše postavljena temelja, raspadao. Inače je bio lijepo ukrašen, a u sredini je imao lijepu sliku »Posjete Bl. Dj. Marije Elizabeti«. ⁷⁰⁾

Treći oltar nije uopće imao nikakve slike ⁷¹⁾ i biće da je na njemu bilo samo ono što je bilo najpotrebnije pri služenju sv. mise.

G. 1668 nalazimo tim oltarima sasvim drukčiju sliku. Za njih se sada brinu Marijina kongregacija koja je bila u toj crkvi osnovana, i cehovi cipelara i čičmara. Ti su oltari u to doba opremljeni slikama, bojadisanim i pozlaćenim kipovima, kolonetama, obojenim drvenim i limenim svijećnjacima, i koječim drugim što je kod služenja sv. mise uobičajeno i potrebno.

⁶⁹⁾ Oblik oltara koji se javlja g. 1754, postoji već od g. 1708, a vizita iz g. 1754 je prva koja ih kao takove spominje.

⁷⁰⁾ Prema tome nije bio posvećen sv. Jakubu kao poslije.

⁷¹⁾ »Ab aquilone ara quidem sed sine tabula.«

Promotrićemo najprije glavni oltar. — Gornji dio tog oltara, to će reći, dio koji se nalazi iznad zidane menze, dijelio se u tri dijela⁷²⁾ koji su bili jedan nad drugim. U prvom dijelu, tj. neposredno nad menzom, bila je u sredini slika Majke Božje u pozlaćenom i skulptiranom okviru. Unaokolo te slike bile su male sličice misterija Majke Božje i Isusa. S jedne njezine strane bila je statua ugarskog kralja Sv. Stjepana, a s druge statua kralja Ladislava.

U drugom, dakle srednjem dijelu oltara, bila je u sredini također slika Majke Božje, a oko nje sa svake strane po tri statue, i to s desne statua Sv. Ane, Sv. Josipa i apostola Petra, a s lijeve statua Sv. Joahima, Ivana Evandeliste i apostola Pavla.

Na vrhu oltara, tj. u trećem dijelu, bio je kip Boga Oca.

Taj je oltar bio posvećen Majci Božjoj koja posjećuje Elizabetu, a brinula se za njega Marijina Kongregacija.

Ostala dva oltara koja su se nalazila u lađi bila su također lijepo opremljena. Onaj koji se nalazio u lađi na sjevernoj strani bio je posvećen Sv. Mariji Magdaleni i bio je prilično jednostavan. Pristupalo mu se jednom kamenom stepenicom. Gornji mu se dio, tj. onaj iznad menze, dijelio u dva dijela — jedan nad drugim. U prvom je dijelu bila slika Sv. Magdalene, a u drugom Majke Božje. Sa strane tih slika ne spominju se nikakvi kipovi. Biće da su sa strane bile drvene pozlaćene kolumne, što bi se moglo zaključiti iz jedne druge vizite (iz g. 1695) u kojoj se veli za svaki pojedini, pa i za taj oltar, da je bio ukrašen drvenim skulptiranim i pozlaćenim kolumnama: »tertium altare est tituli S. Mariae Magdalene, quod similiter ornatur tabulis et collumnis ligneis, operis arcularii et sculptorii pictis et deauratis«.

Oltar tome nasuprot, dakle s južne strane, bio je posvećen Sv. Jakobu apostolu,⁷³⁾ a brinuo se za nj ceh cipelara. Na njemu nije bilo nijedne slike, ali je zato bio pun kipova. Pristupalo mu se kao i prijašnjem jednom stepenicom. I njemu se dio iznad menze dijelio u dva kata. A imao je bez sumnje i vrh koji se spominje tek g. 1705, drven i po svoj prilici posve jednostavan. U donjem je katu bio u sredini raspeti Krist kojemu su dva anđela primala krv koja mu je tekla iz prsiju. Kraj toga raspeća s desne strane bile su statue Sv. Marije i Ivana Evandeliste, a s lijeve statue Marije Magdalene koja se rukama držala za križ raspetog Krista. S desne strane te grupe bila je statua Sv. Ivana Krstitelja, a s lijeve Sv. Benedikta, opata. U gornjem je katu bila u sredini statua Sv. Jurja na konju kako ubija kopljem zmaja koji je ležao pod njim. S lijeve i desne strane te grupe bile su statue apostola.⁷⁴⁾

U g. 1705 nalazimo uglavnom promijenjen glavni oltar, dok su druga dva ostala gotovo ista. Za nje se opet brinu ista kongregacija i isti cehovi.

⁷²⁾ Zapravo u dva dijela i vrh. To vrijedi i za druge oltare.

⁷³⁾ Vizitator iz g. 1669 veli da je taj oltar posvećen Presvetom Trojstvu. Vjerojatno se zabunio, jer je on jedini koji tako kaže. Po njem je taj oltar i oltar Majke Božje koja

posjećuje Elizabetu imao drvenu ogradu koja se inače nikada ne spominje.

⁷⁴⁾ Kipovi na tom oltaru bili su vjerojatno postavljeni između pozlaćenih kolumna koje se doduše u ovoj viziti ne spominju, ali ih nalazimo u viziti od g. 1695.

Glavni se oltar, kao i prije, dijeli u tri dijela. U sredini donjeg dijela bila je slika Djevice Lauretanske pred kojom je stajalo raspelo. Sa svake strane te slike bilo je po pet slika, i to tri veće i dvije manje. To su bile slike Majke Božje, Isusa, Jaganjca Božjeg i drugih svetaca. U srednjem dijelu bila je slika Majke Božje koja posjećuje Elizabetu, a na stranama te slike bila je naslikana Marijina genealogija. S oba kraja tog srednjeg dijela među kolumnama i nekim slikama bile su pozlaćene i obojene statue SS. Stjepana i Ladislava, kraljeva ugarskih. — U gornjem je dijelu bila u sredini slika Majke Božje, utočišta griješnika. S obje njezine strane bile su postavljene među kolumnama obojene i pozlaćene statue SS. Petra, Pavla, Josipa, Izaije i dvaju svetaca kojima se ne spominje ime. — Na vrhu oltara bio je Bog Otac prikazan na oblaku između dva anđela koji su bili obojeni i pozlaćeni.

Oltar Sv. Magdalene ostao je uglavnom isti kao i prije. Jedino što nije imao sa strana drvenih kolumna koje su vjerojatno, kako sam rekao, u g. 1668 postojale; i što mu se vrh sada završavao trim zrakama u kojima su bila slova imena Kristova.

Isto je tako ostao gotovo isti i oltar Sv. Jakoba. Na njemu su u donjem katu mjesto statue opata Benedikta postavili statuu Sv. Jakoba, a u gornjem katu mjesto kipova apostola, kipove Sv. Barbare i Lucije.

Već g. 1708 bili su glavni oltar i oltar Sv. Magdalene, a vjerojatno i Sv. Jakoba, potpuno obnovljeni. Oni u tom svom novom obliku izgledaju otprilike ovako:

Glavnom se oltaru koji je bio sav obojen i pozlaćen, a posvećen kao i prije Majci Božjoj koja posjećuje Elizabetu, pristupalo dvjema kamenim stepenicama. Gornji mu se dio, kao i dosada, dijelio u tri dijela. Usred donjeg dijela bila je slika Majke Božje koja posjećuje Elizabetu. Okvir te slike bio je ukrašen malim sličicama misterija inkarnacije Isusa Krista. Na desnoj strani slike bio je, između dvije kolumne, kip ugarskog kralja Sv. Stjepana, a sa kraja oltara na istoj strani kip Sv. Martina kako raspolavlja mačem svoj plašt i dijeli ga prosjaku. Na lijevoj strani bio je između dvije kolumne kip kralja Ladislava, a na kraju oltara Sv. Emerika, slavonskog vojvode. Svi ti kipovi bili su pozlaćeni i obojeni. U srednjem dijelu oltara bila je slika Majke Božje, utočišta grešnika, slikana na platnu. (Pred Majkom Božjom bio je naslikan lik nekog klečećeg sveca.) S desne strane te slike bili su kipovi Sv. Ivana Krstitelja, Sv. Simeuna i nekog nepoznatog sveca, a s lijeve strane kipovi SS. Josipa i Franje i opet jednog nepoznatog sveca. Na vrhu oltara bio je prikazan Krist kako se uzvio na zlatnom oblaku, kraj njega na desno prorok Ilija, a na lijevo Mojsije (sva trojica statue).⁷⁵⁾ Čitav je oltar bio pozlaćen i ukrašen ciradama. — Bio je podignut g. 1708 na posmrtni trošak velikog i već spomenutog mecene Ivana Znike, kustosa i kanonika zagrebačkog, čije je ime na tom oltaru bilo urezano i pozlaćeno.

⁷⁵⁾ To je vjerojatno »Preobraženje«. V. Matej XVII, 1—13; Marko IX 1—12; i Luka IX, 28—3.

Oltar Sv. Magdalene kojega se menzi pristupalo jednom stepenicom bio je također ukrašen ciradama, obojen i sa strane pozlaćen. I on je bio podijeljen u tri dijela. U sredini donjeg dijela bio je kip Marije Magdalene u špilji. Sa svake strane te špilje bile su po dvije kolone⁷⁶⁾ između kojih je na lijevoj strani bila statua Sv. Jurja, a na desnoj statua neke opatice.⁷⁷⁾ Pored krajnje kolumne na desnoj strani, prema kraju oltara, bila je statua apostola Tadeja. Što je bilo na istom mjestu na lijevoj strani, to se ne zna. — U srednjem dijelu oltara bila je slika Majke Božje (Cheztakoviensis) slikana na platnu. Njezin okvir su sa svake strane držali po jedan skulptirani anđeo. Toj srednjoj grupi bila je s obje strane po jedna mala kolumna, kraj koje je na desnoj strani bio kip Sv. Josipa, a na lijevoj Sv. Ivana Evandelite. — Na vrhu oltara, tj. u gornjem dijelu, bilo je izvajano Sv. Trojstvo u srebrnim oblacima.

Taj je oltar bio podignut g. 1708 na trošak zagrebačkog kanonika i kemlečkog arhidakona Jurja Bedekovića.

Oltar Sv. Jakoba, kojega se menzi također pristupalo jednom stepenicom bio je kao i prva dva obojen i pozlaćen.

Usred donjeg dijela bila je slika Sv. Jakoba apostola. Sa svake strane te slike, vjerojatno više prema kraju oltara, bile su po jedna kolumna, kraj kojih je na desnoj strani, s kraja, stajala statua Sv. Ignacija, a na lijevoj, također s kraja, Sv. Franje Ksaverskog. — U sredini srednjeg dijela bio je reljef Duha Svetoga u oblacima, a kraj njega Navještenje, i to na jednoj strani Anđeo Gabriel, a na drugoj strani Majka Božja Annunziata (obje statue). — Na vrhu oltara bio je kip Boga Oca.

Tako obnovljene oltare u g. 1708 nalazimo i u novoj crkvi g. 1754, te su takvi bez sumnje ostali sve do današnjih baročnih oltara koji su bili podignuti 1768 i 1772—1773 godine. Naime, poslije pregradnje crkve g. 1740, nisu te oltare zamijenili novima, već su ih samo za vrijeme gradnje uklonili,⁷⁸⁾ a poslije kad je bilo sve gotovo opet natrag postavili.

Oltar Sv. Magdalene bio je postavljen na mjesto gdje stoji današnji oltar Žalosne Majke Božje; dakle je bio prvi do svetišta u sjevernoj lađi. Oltar sv. Jakoba bio je ovome nasuprot u lijevoj lađi na mjestu gdje danas stoji oltar Sv. Josipa.

Glavni oltar u to vrijeme, izgleda, nisu micali iz svetišta, jer se ono nije pregrađivalo sve do g. 1766, kad ga je pregradio i učinio onakvim kakvo je danas tadašnji župnik Sv. Marije Baltazar Mataković. Poslije te pregradnje g. 1766 bio je taj oltar vjerojatno opet natrag postavljen, ali samo na kratko vrijeme, jer ga je već g. 1768 zamijenio onaj koji stoji još i danas.

Time sam svršio sa crkvom Sv. Marije kako je izgledala prije pregradnje g. 1740.

* * *

⁷⁶⁾ Na lijevoj strani se te dvije kolumne doduše ne spominju, ali one su morale postojati radi simetrije.

⁷⁷⁾ To je vjerojatno bila Sv. Margareta od Cortone, a čiji se mramorni kip danas

nalazi na oltaru Majke Božje Žalosne koji se prije zvao Magdalenin, a koji je po svojoj prilici, kako ćemo kasnije vidjeti, zamijenio g. 1772 oltar o kojemu je govor.

⁷⁸⁾ Vizita iz g. 1750.

Prije no što predem na novu pregrađenu crkvu, reći ću nekoliko riječi o crkvenim grobnicama i o groblju koje je postojalo kraj stare a i kasnije kraj nove crkve.

To je groblje bilo, kako izgleda, najprije s južne strane crkve,⁷⁹⁾ i to do potkraj XVII vijeka. Ono se spominje već u vrijeme Cistercita, i to u onoj ispravi od g. 1347⁸⁰⁾ kojom petnaest biskupa podjeljuje oproste vjernicima koji će ispuniti razne obaveze (prema crkvi Sv. Marije), a među njima i onima koji će običi spomenutu crkvu i njeno groblje za duše pokojnika koji na njemu počivaju »seu qui dictam ecclesiam et eius cimeterium pro animabus corporum inibi iacencium circuiverint«.⁸¹⁾

To je, dakle, groblje početkom XVII vijeka, tj. g. 1630 kad ga prvi put poslije toga susrećemo bilo već vrlo staro, pa nije ni čudo što ga u to vrijeme nalazimo u lošem stanju: slabo ograđeno, nečisto i puno porazbacanih kostiju.

G. 1668 nalazimo ga dobro ograđena, i to s južne strane zidom, a s istočne vjerojatno letvama kako je to bio običaj.⁸²⁾ Na tom južnom zidu bila su ulazna vrata na kojima je bila naslikana smrt.

Krajem XVII vijeka, kad je ona zgrada koja se vidi na slici Zagreba oko g. 1639, kraj crkve sa sjeverne strane, i za koju se drži da je stari pregrađeni cistercitski samostan, kad je, dakle, ta zgrada, kako pretpostavlja Dr. Lj. Ivančan,⁸³⁾ od onodobnih čestih požara izgorjela, onda je to groblje bilo, po svoj prilici, premješteno s južne strane crkve na sjevernu, gdje ga g. 1695 već nalazimo. To je groblje bilo prilično veliko⁸⁴⁾ (satis amplum et capax) i dobro ograđeno, i to sa zapada kaptolskim zidom, sa sjevera zidanim kućama, a sa istoka gdje su bila i ulazna dvokrilna vrata, najprije letvama, a poslije zidom. U sjeverozapadnom uglu tog groblja bila je zidana kosturnica koja se spominje prvi put g. 1736, a podigao ju je tadanji župnik.

To je groblje na sjevernoj strani i poslije pregradnje crkve ostalo još dosta dugo. Tek su ga kasnije (između g. 1754 i 1779) vjerojatno iz tehničkih, a svakako i iz zdravstvenih razloga dokinuli i počeli pokapati na groblju kod Pe-

⁷⁹⁾ Temeljim to na zapisu što sam ga našao u viziti iz g. 1668. Taj zapis kaže da je groblje s južne strane bilo ograđeno zidom (ex parte meridionali muro cinctum). Kad bi to groblje bilo sa sjeverne strane, onda mu s južne strane ne bi bio potreban zid, jer ga s nje ograđuje sama crkva. — A ako se uzme u obzir, da je na sjevernoj ili sjeveroistočnoj strani bio i cistercitski samostan onda je još manje vjerojatno da bi na istoj strani bilo i groblje. A mnoštvo ljudskih kostiju što se našlo prilikom kopanja temelja za Bartulićevu kuću, koja se nalazi s južne strane crkve, moglo bi tu tvrdnju još pojačati.

⁸⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 213. str. 192.

⁸¹⁾ Vidimo dakle da je groblje kod Sv. Marije postojalo još mnogo prije nego što je ona postala župnom crkvom (v. R. Strohal, Kaptol i Nova Ves u Zagrebu, Zagreb 1935, str. 22.).

⁸²⁾ Sa zapadne strane bilo je vjerojatno ograđeno kaptolskim zidom, a sa sjeverne crkvom.

⁸³⁾ Vjesnik kr. Drž. arhiva u Zagrebu, 1931, Dr. Lj. Ivančan, *Stanovi zagrebačkih kanonika* odnosno »župni dvor župe Sv. Marije«, str. 225.—6.

⁸⁴⁾ U viziti iz g. 1750 se veli, da je bilo »satis strictum«, a u onoj od g. 1754, da je bilo »satis amplum et capax«. Možda su ga u razmaku od četiri godine proširili.

trove crkve u Vlaškoj ulici i u velikoj grobnici⁸⁵⁾ koju su izgradili pod mjestom gdje je bilo groblje, nakon što je ono bilo dokinuto. Ulaz u tu grobnicu koji je bio pokriven kamenom tesanom pločom nalazio se izvan crkve, blizu sjevernih vrata kroz koja se k njemu i dolazilo. Kroz taj se ulaz ulazilo i u grobnice koje su bile i pod samom crkvom,⁸⁶⁾ i za koje se stalno zna da su postojale i u staroj još ne pregrađenoj crkvi, te koje su, prema tome, morale postojati već i u vrijeme Cistercita. Te se grobnice pod starom crkvom spominju prvi i jedini puta g. 1705. Koliko je tih grobnica bilo i kako su one bile razmještene pod crkvom, to se ne može reći, jer o tome nemamo nikakvih podataka.

Grobnice pod novom crkvom spominju se prvi puta u vizitama g. 1779. Mi ih međutim nalazimo u maticama umrlih mnogo ranije. — Jedna je od najstarijih godina u tim maticama u kojima se javljaju, g. 1757; kad je u jednoj od njih bio pokopan poznati ljubljanski kipar, inače Venecijanac, Franjo Robba. Tih je grobnica bilo šest: u svetištu dvije, a pod tornjem, pred oltarom Majke Božje Žalosne, pod korom i u sredini crkve svuda po jedna.⁸⁷⁾ One postoje još i danas. Svodovi i zidovi njihovi građeni su iz cigle i tvrdog kamena te im građa naliči građi kaptolskog zida.

U tim grobnicama su pokapali do polovine XIX stoljeća. U njima počivaju i kosti Petronile Zrinske, kćeri bana Petra Zrinskoga koja je bila opatica samostana Sv. Klare u Zagrebu i umrla g. 1699. Ona je bila pokopana najprije u grobnici samostanske crkve Sv. Trojstva koja se nalazila na mjestu današnjeg stola sedmorice u Opatičkoj ulici u gornjem gradu. Ta je crkva bila g. 1837 srušena, a sve kosti koje su bile sahranjene u njenoj grobnici bile su prenesene u grobnicu Sv. Marije. Tako su dospjele ovamo i kosti Petronile Zrinske zajedno sa njenom nadgrobnom pločom, od koje se našao jedan ulomak koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

NOVA PREGRAĐENA CRKVA SV. MARIJE

G. 1740, kad je crkva Sv. Marije već bila vjerojatno u vrlo trošnom stanju, dade je na svoj trošak pregraditi prepošt i kanonik zagrebački barun Sigmund Sinesperg.

Tom se pregradnjom dogodilo ono što se u to vrijeme događalo po čitavoj Austriji, tj. da je od gotske crkve postala baročna. Ta nova baročna crkva Sv.

⁸⁵⁾ Mrtvaci župe Sv. Marije pokapali su se i na groblju koje je bilo uz kapelicu Sv. Tome koja se nalazila na kraju Nove Vesi. To groblje je bilo otvoreno g. 1786, a pokapalo se na njemu do g. 1876, kad je osnovano današnje skupno groblje na Mirogoju. (Kapelica Sv. Tome bila je porušena god. 1893.)

⁸⁶⁾ »Criptaec ecclesiac sunt binae eundem ingressum a foris habentes, exterior una sub fornice tecto, altera interior infra stratum ecclesiae extracta« (vizita iz g. 1810).

⁸⁷⁾ U grobnicu sa strane evanđelja, u svetištu, pokapali su se župnici i kapelani, a i oni koji su platili određenu svotu, a župnik im je dopustio. U grobnicu sa strane poslanice pokapali su se svi: i muški i ženske kao i u grobnicama pod samom crkvom. U vanjske grobnice su se pokapali crkveni slugi i siromašniji župljani. Prigodom izgradnje nove tržnice (g. 1928) te su vanjske grobnice bile ispražnjene, a kosti odvezene na skupno groblje.

Marije nije međutim g. 1740 dobila oblik koji ima danas, već se ona i poslije te godine mijenjala i dekorativno i konstruktivno, te je tek u posljednjim decenijama XIX vijeka postala uglavnom onakva kakva je sada.

Barun Sinesperg dao je pregraditi samo trup crkve, dok je svetište ostalo staro i ostalo takvo sve do g. 1766,⁸⁸⁾ kad je bilo pregrađeno i učinjeno onakvo kakvo je danas.

Sama je crkva, dakle bez svetišta, odmah iza pregradnje g. 1740, izgledala otprilike ovako: imala je današnje tri svodovima natkrite lađe i današnje pjevalište. Ulazilo se u nju sa sjeverne i istočne strane; sjeverni je ulaz bio ispod onog prozora koji se nalazi u sjevernoj lađi između oltara Majke Božje Žalosne i kipa Majke Božje Lurdske u špilji.⁸⁹⁾

Taj se ulaz spominje posljednji puta g. 1817,⁹⁰⁾ kad su za njega načinjena nova vrata. Biće da je on na tome mjestu postojao sve do polovine XIX stoljeća, to će reći, do vremena kad se prestalo pokapati u crkvene grobnice. Kroza nj se pristupalo ulazu grobnice koji je bio izvan crkve na sjevernoj strani.⁹¹⁾ Mislim da taj sjeverni ulaz već od svog postanka nije bio toliko namijenjen pristupu okolnog svijeta u crkvu, koliko vezi same crkve najprije s grobljem, a poslije, kad je ono bilo dokinuto, s ulazom u crkvene izvanje i unutrašnje grobnice. — Kasnije kad groblja više nije bilo, i kad se više nije pokapalo u te grobnice, onda su ta sjeverna vrata postala suvišna, pa su ih zazidali, tim više što je u to vrijeme već postojao i zapadni ulaz sa strane Tkalčićeve ulice (Potoka).

Istočni je ulaz bio tamo gdje je i danas.

Južnog ulaza u novoj crkvi nema. On se doduše u viziti od g. 1779 spominje, ali mislim da je to potpuno krivo, te da je na vizitatora, kad je napisao da su jedna vrata »ad meridiem«, tj. prema jugu, morao utjecati pravac pogleda koji mu je vjerojatno bio prema jugu kad je izišao iz crkve kroz istočni ulaz, mnogo slobodniji i dalekosežniji, negoli prema istoku, pa mu je to dalo povoda da kod određivanja položaja vratiju zamijeni istočnu s južnom stranom i da na drugom mjestu kad govori o razdiobi oltara u crkvi, kaže ovo: »a porta quae meridiem et ortum respicit est ara tota marmorea S. Josephi...« Vidi se dakle da je vizitator više gledao na položaj koji se otvarao pred tim vratima nego na položaj njih samih. To je utoliko sigurnije, što on izrijeком ne spominje istočnih vrata koja su svakako postojala i koja se u vizitama prije i poslije g. 1779 jasno spominju.

Zapadnog ulaza sa stubama sa strane Tkalčićeve ulice također u to vrijeme nije bilo. Misao ili želja da bi se taj ulaz trebao sagraditi, radi velikog posjeta

⁸⁸⁾ »In anno 1766 totum sanctuarium per defunctum parochum Matakovich de novo constructum est.« (Vizita iz g. 1779.)

⁸⁹⁾ Kameni dovratnik tog ulaza vidi se još i danas na vanjskom sjevernom zidu.

⁹⁰⁾ Rationes ecclesiae B. V. M. a. 1817.

⁹¹⁾ »Altera (porta) ducens ad turrim et

ad cryptae aperturam (vizita iz g. 1810) »quadriangulum refert duas habens portas, unam ad meridiem....., alteram septentrionem versus per quam aditus patet ad Turrim et Cryptam exteriorem in qua miserrones de plebe sepeliuntur (vizita iz god. 1779).

u crkvu i onih vjernika koji stanuju od nje na zapadnoj strani, javlja se prvi put g. 1779, kad vizitator, govoreći o crkvenim vratima, kaže ovako: »Tertia (porta) pro comoditate populi ad fluvium habitantis iam a longo tempore desideratur ex parte chori, futura ipsi etiam plebi superioris civitatis, ac per hoc augendo in hac ecclesia populi concursui plurimum utilis. Quare domino parrocho impositum est, ut eatenus ad Venerabilem Capitulum per instantiam recurrat.«

Vidi se dakle jasno da ta vrata te godine još nisu postojala; ona su nastala, kako ćemo poslije vidjeti, petnaest godina kasnije (g. 1794).⁹²⁾

Prozora na crkvi iza pregradnje bilo je izuzevši svetište, svega pet:⁹³⁾ u lađi četiri, a na koru jedan. U lađi su bila dva na sjevernom, a dva na južnom zidu, i to ona dva srednja manja, dok je onaj na koru, veći od četiri spomenuta, bio na zapadnom zidu, bez sumnje u sredini. — Svi ostali prozori nastali su kasnije: onaj koji se nalazi kraj istočnog ulaza nastao je sigurno g. 1796. Te se naime godine spominje u crkvenim računima da su u crkvi načinjena dva veća prozora, jedan u svetištu, a drugi u lađi. Za taj posljednji držim da je bio onaj kraj istočnog ulaza. Da je baš tako, može se zaključiti iz toga, što se druga dva prozora na sjevernom i južnom zidu koja bi mogla doći u obzir, prvo, nalaze na koru, a drugo, oni su obzirom na njihovu konstrukciju svakako mlađi, pa izgleda da su načinjeni g. 1886 kad je stvoreno današnje zapadno pročelje. — Treći prozor koji se nalazi između oltara Majke Božje Žalosne i špilje Majke Božje Lurdske u sjevernoj lađi, kod toga uopće ne dolazi u obzir, jer se za njega stalno zna da je nastao g. 1886. Te se naime godine u knjizi spomenici (liber memorabilium) između ostaloga kaže i ovo: »Načinjen je novi veliki prozor tik žrtvenika Žalosne Majke Božje, da crkva dobije više svijetla.«

Dakle je prozor iz g. 1796 morao biti onaj kraj istočnog ulaza.

Pitanje pak prozora na koru prilično je zamršeno. U viziti od g. 1754 spominje se na njem jedan, a u računima od g. 1827 tri prozora. Između tih dviju datuma nemamo nikakve vijesti iz koje bi mogli doznati kad su ta druga dva prozora nastala.

Koliko su ta tri prozora istovjetna sa današnjim prozorima, teško je reći. Biće da su to bili isti prozori i na istom mjestu na zapadnom pročelju kao i danas, samo što je prvobitno onaj prozor u sredini pročelja bio sigurno širi od druga dva postrana, pa su iz njega, kod obnavljanja pročelja g. 1886, vjerojatno radi stila, načinili današnja dva jedan pored drugog.

Za ona dva prozora na koru sa sjeverne i južne strane nema uopće nikakvih vijesti, pa se o njima ne može ništa sigurno reći. Po svemu izgleda da su oni najmlađi i da su nastali ili g. 1886 ili poslije nje.

U svetištu koje je ostalo staro do g. 1766 bio je, kako znamo, jedan prozor. U novom pregrađenom svetištu bio je početka također jedan kojemu je g. 1796 bio prizidan drugi, te se ona oba spominju u viziti od g. 1810 (sanctuarium ecclesiae binis provisum fenestris). Kako su dugo ta dva prozora bila u svetištu i kada ih je zamijenio današnji veliki, to se radi pomanjkanja podataka ne

⁹²⁾ Vizita iz g. 1810, passus »De portis«.

⁹³⁾ Vizita iz g. 1754.

može reći. Možda je prozor što se spominje do g. 1796 bio onaj okrugli u kupoli, a onaj koji je načinjen g. 1796, današnji na južnom zidu.

A sada da se vratimo malo natrag i da vidimo dalje kako je Sv. Marija izgledala iza pregradnje g. 1740.

Rekao sam da je imala današnja tri nadsvođena broda i današnji kor, dok joj je svetište sa sakristijom pod tornjem ostalo staro; da se ulazilo u nju sa sjeverne i istočne strane i da je bila osvjetljena četirma prozorima u lađi i jednim na koru.

Pod te obnovljene crkve bio je najprije od trošnih cigala koje su ostale od poda još iz stare crkve, a poslije od četverouglatih glatkih kamenih ploča⁹⁴⁾ koje su, kako izgleda, postepeno zamijenile cigle i ostale sve do g. 1910 kad su ih zamijenile današnje male moderne pločice.

Nova je crkva bila pokrivena crijepom, a ne letvama kao stara. Unutrašnjost joj je bila bijela i svijetla i time bliža unutrašnjostima baroknih crkava nego današnja.

U takvu su onda crkvu smjestili, kako sam već prije govorio, ona dva stara oltara iz g. 1708 i drvenu propovijedaonicu.

Osim ta dva oltara nalazimo u lađi g. 1754 još tri zidane menze, pripravljene da se na njima podignu novi oltari. Jedna je bila, kako izgleda, na mjestu gdje je danas oltar Sv. Ane, druga na mjestu oltara Sv. Triju Kraljeva, a treća tamo gdje danas stoji kip Majke Božje Lurdske u špilji. Oltar koji je bio uređen na ovoj posljednjoj menzi spominje se u viziti od g. 1779 gdje se veli da je bio od sadre, da je bio posvećen Majci Božjoj Žalosnoj, i da se u sredini nalazila vrlo stara kamena statua Majke Božje pred kojom je na svetkovine gorila srebrna svjetiljka.⁹⁵⁾

Osim tih oltara, menza i propovijedaonice bilo je u toj novoj pregrađenoj crkvi bez sumnje i ostalog crkvenog namještaja kao što su klupe, ispovijedaonice, krstionica, orgulje,⁹⁶⁾ škropionice⁹⁷⁾ i sl. koji se doduše u svakoj viziti ne spominje, ali je samo po sebi razumljivo da je morao postojati.

Na sjeveroistočnoj strani crkve, kraj starog svetišta, nalazimo zidani toranj koji se nedovršen i pokriven letvama spominje već g. 1736, kad je vjerojatno bio i sagrađen. To je današnji toranj koji je bio dovršen g. 1742, a podignut što na trošak same crkve što opet na trošak arhidakona Ivana Muzinića Bexin-a i

⁹⁴⁾ Vizita iz g. 1750, 1754, 1779 i g. 1810.

⁹⁵⁾ Taj oltar stajao je na istom mjestu do g. 1907 kad ga je onodobni prebendar administrator Sv. Marije Dr. Valentin Čebušnik maknuo i postavio na njegovo mjesto krstionicu. Na njemu je bila velika statua Majke Božje kako drži na koljenima mrtvog Krista. Možda je to bila ona koju spominje vizitator g. 1779, jer ne nalazimo nigdje u zapisima da bi za taj oltar bila nabavljena nova statua.

⁹⁶⁾ Crkva Sv. Marije nije imala svoga orguljaša, već je dolazio svirati orguljaš iz katedrale, kojem su plaćali 30 for. (vizita iz g. 1810). — U viziti iz g. 1779 spominje se da orgulje imaju dva krila, šest registara i devedeset i osam fistula. U drugim se vizitama orgulje samo spominju.

⁹⁷⁾ G. 1810 bile su u crkvi četiri škropionice: 2 bakrene na zapadnom, jedna mramorna na istočnom i druga mramorna na sjevernom ulazu.

Stjepana Škerleca kemlečkoga. Prema pismenim podacima izgleda da je kapa toga tornja bila slična kapi današnjeg.⁹⁸⁾ Ona je ostala do g. 1786 kad ju je uništio požar. Novu današnju dao je načiniti, kako ćemo kasnije vidjeti, župnik Sv. Marije Adam Baričević god. 1802.

U najdonjem dijelu tornja spominje se mala četverouglasta nadsvodena sakristija koja naravno postoji još i danas. U njoj su bila najprije dva (g. 1754), a poslije, kao i danas, samo jedan prozor (g. 1810). — Osim dviju drvenih ormara za misna odijela, kaleže i ostalo crkveno posuđe pa mramornog praonika i klecala, spominju se u njoj i tri mala, u sjevernom zidu uzidana ormarića, svaki sa svojom bravom u kojima su se čuvali misali i rituali (g. 1754).

Sata u to vrijeme na tornju nije bilo. On je bio montiran tek g. 1871 za katedralnog župnika, proarhidakona i kanonika zagrebačkog Stjepana Matkovića, za čijeg je župnikovanja, kako ćemo kasnije vidjeti, crkva bila temeljito reštaurirana.

Zvona se u tornju sve do XIX stoljeća (osim g. 1736) spominju uvijek četiri, dok danas postoje samo dva.⁹⁹⁾

Prva i jedna od najvažnijih perioda u historiji crkve Sv. Marije, poslije g. 1740 je župnikovanje Baltazara Matakovića († 1773) koji je sagradio današnje svetište, podigao bez sumnje današnje barokne oltare i propovijedaonicu i opremio crkvu i ostalim namještajem kao što su klupe, ispovijedaonice, orgulje i sl.

Crkvu Sv. Marije kako ju je uredio Mataković, nalazimo u vizitama prviput g. 1779. — Te se godine spominje da je njeno svetište bilo sagrađeno god. 1766, popločeno crno-bijelim mramorom, odijeljeno od trupa crkve mramornom ogradom, a natkrito kupolom ukrašenom četirma Evandelistima nad kojom se dizao mali šesterostrani tornjić; da se u njemu sa strane evandjelja i epistole nalaze po jedna grobnica, a na lijevoj njegovoj strani da vode mramorna vrata u četverouglastu sakristiju. — Dakle sve kao danas!

U tom svetištu bio je podignut g. 1768 današnji baročni oltar iza kojeg se na stijeni g. 1779 spominje fresko slika »Posjete Bl. Dj. Marije Elizabeti«.

G. 1779 spominju se prviput i četiri barokna oltara podignuta g. 1772—3 koji se i danas nalaze u crkvenim ladama. U sredini tih oltara nalazile su se slike, i to: na oltaru M. Magdalene, slika Magdalenina »elegantier depicta«; na oltaru Sv. Ane, Anina, kako iz knjige poučava Bogorodicu, a na oltarima Sv. Josipa i Sv. Triju Kraljeva slike istoimenih svetaca. Slika Sv. Triju Kraljeva postoji renovirana još i danas na istom mjestu. — Ostale slike bile su zamije-

⁹⁸⁾ Vizita iz g. 1754 i 1779.

⁹⁹⁾ Za vrijeme svjetskog rata bila su dva zvona skinuta. Na malom zvonu nalazi se između dva ornamentalna vijenca s jedne strane raspeti Krist, a s druge strane natpis tvrtke koja ga je izradila. (Strojne Tovarne in Livarne, Ljubljana, št. 2.277 1930.) — U gornjem dijelu velikog zvona unaokolo izrađena je vrvca, a ispod nje povezani vijenci

grančica. U vrvci je ovaj natpis: »Me fudit Siffrer, Zagrabiae 1787«. — U donjem dijelu izrađena su na četirma stranama slova M, a na njima likovi raspetog Krista, nekog biskupa sa štapom i mitrom, Majke Božje s djetetom i, izgleda, Majke Božje koja uzlazi na nebo. (Ova dva posljednja lika vrlo su nejasna te se ne može točno utvrditi što predstavljaju.)

njene¹⁰⁰) g. 1908 slikama Dragana Bedenka koje su konačno g. 1925 ustupile mjesto današnjim Ruiszovim.

Uz oltare bila je u to vrijeme u crkvi i današnja propovijedaonica (g. 1772) i krstionica, a bilo je naravno i klupa, ispovijedaonica i ostalog crkvenog namještaja. — Krstionica se nalazila kod istočnog ulaza. Donji joj je dio od mramora, a gornji od drva. Taj gornji dio sačinjavao je pozlaćeni ormar u obliku valjka na kojem je bila drvena pozlaćena statua Sv. Ivana Krstitelja. — Klupa je bilo prilično mnogo (oko trideset), od kojih su se neke nalazile i pod korom. — Ispovijedaonice su bile dvije: jedna pred oltarom Marije Magdalene, a druga pred oltarom Sv. Ane.

Tako po prilici opremljenu crkvu u kojoj je bilo vjerojatno i slika, a možda i štošta drugog što se ne spominje, zadesio je g. 1786 požar koji ju je ostavio u vrlo jadnom stanju.

Kako se baš u to vrijeme vodio austrijsko-turski rat, nisu je odmah popravljali, već su iz nje, onako oštećene, načinili carski magazin za čuvanje municije.

Tako zapuštena i nepopravljena crkva Sv. Marije ostala je do g. 1790 kad je njenim župnikom postao jedan od najvećih naših ljudi svoga vremena Adam Baričević, koji ju je temeljito popravio i učinio je uglavnom onakvom kakva je bila prije požara.

Baričević je bio jedan od najzaslužnijih i najidealnijih župnika Sv. Marije. Prije no što je postao njenim župnikom bio je deset godina profesor na zagrebačkom arhigimnaziju. Bavio se književnim radom i mnogo toga napisao, ali je većina njegovih djela ostala u rukopisima. Bio je pravi član turinske i napuljske akademije, a petrogradska ga je akademija, po nalogu carice Katarine II, odlikovala posebnom zlatnom medaljom. — Dopisivao je i podržavao veze sa učenicima univerziteta u Beču, Budim-Pešti, Pragu, Petrogradu, Rimu itd.

G. 1790 postao je župnik Sv. Marije. Premda je bio siromašan, jer su mu dohoci bili slabi kojima je pomagao i svoju sestru sa šestero neopskrbljene djece, ipak je dao i učinio sve što je mogao za ponovno uskrsnuće svoje crkve. — U njegovu su ga nastojanju pomagali kaptol, kanonici, a i vjernici. Da mu vjernici zavole crkvu i da oni zbilja dragovoljno pridonesu svoj obol za nju, skladao je i pjevao za njih crkvene pjesme na hrvatskom jeziku.

Uz mnoge popravke¹⁰¹) i obnovljenja što ih je Baričević učinio u Sv. Mariji, najvažnija su tri: 1. crkvu je pokrio novim krovom; 2. potpuno je popravio toranj i postavio na nj novu današnju kapu; 3. načinio je zapadni ulaz u crkvu sa stubama iz Tkalčićeve ulice.

Novi krov nije dao načiniti odmah prve godine (1790), već je najprije popravio stari. Tek ga je druge godine (1791—2) kad su mu to sredstva vjerojatno više dopuštala, dao potpuno obnoviti.

Mjesto stare kape na tornju koja je također u požaru g. 1786 propala, dao je postaviti novu g. 1801—2 i pokriti je bakrom i bakrenim pozlaćenim uresima.

¹⁰⁰) O autoru i o sudbini tih slika vidi na str. 74.

¹⁰¹) *Rationes ecclesiae* B. V. M. od god. 1790—1803.

— Takvu je spominje i vizitator g. 1810: »Campanile ecclesiae cum affabri cupola cuprea aureis ornamentis ornata«. Danas naravno od te pozlate nije ostalo ništa.

Zapadni ulaz s kamenim stubama koji su si vjernici na zapadnoj strani crkve toliko željeli dao je sagraditi g. 1794—5.

Da bi to mogao izvesti, kupio je u Tkalčičevoj ulici dvije kuće koje su se nalazile pred crkvom; dao ih srušiti i na njihovu mjestu sagraditi stube koje vode do tog ulaza. — Taj zapadni pristup u crkvu gradio je neki Josip Mihoković¹⁰²⁾ s kojim je u tu svrhu Baričević sklopio i ugovor.

Iz finansijskih razloga morao je Baričević napustiti g. 1803 siromašnu župu Sv. Marije i primiti ponudenu mu bogatiju župu brdovačku. G. 1804¹⁰³⁾ htio se vratiti u Zagreb i postati župnikom Sv. Ivana u Novoj Vesi, ali ga nije sreća poslužila. — Umro je u Brdovcu 2 marta 1806 god. u 56 godini života, ali je bio po svojoj želji prevezen u Zagreb i pokopan u crkvi Sv. Marije pod velikim oltarom.¹⁰⁴⁾

Crkvu Sv. Marije kako ju je obnovio Baričević nalazimo prviput u viziti iz g. 1810. Od g. 1803, kad je Baričević prestao biti njenim župnikom, pa do g. 1810, nije se u njoj dogodila — osim manjih popravaka vrati, prozora, klupa, slika i sl. — nikakva znatnija promjena.¹⁰⁵⁾ Jedino što su g. 1803—4 postavljena u njoj t. zv. zimska vrata (porta hiemalis), i to vjerojatno na istočnom i zapadnom ulazu gdje postoje još i danas.

Unutrašnje je uređenje Sv. Marije poslije te Baričevićeve obnove (1790 do 1803 g.) osim željeznih vrati i ograde što dijele prostor ispod kora od lađa crkvenih, i što ih je, kako izgleda, dao načiniti Baričević,¹⁰⁶⁾ te osim drugih nekih sitnica, bilo uglavnom jednako uređenju prije požara g. 1786.

Crkva Sv. Marije se prilikom te obnove promijenila više konstruktivno: dobila je zapadni ulaz sa stubama, dva nova prozora (jedan u svetištu a drugi u lađi) o kojima je već bilo govora, i novu kapu na tornju.

Od g. 1803, odnosno g. 1810 do g. 1871, nije se u Sv. Mariji osim — većim dijelom — manjih popravaka (prozora, vrati, krova, klupa, propovijedaonice, grobnica i sl.) dogodila nikakva znatnija promjena. Jedina veća obnovljenja u tom razdoblju bila bi, da su g. 1817 bila postavljena nova vrata na sjevernom, a g. 1822 na zapadnom ulazu; da su 1822 i 1856 god. potpuno restaurirane, a 1868 za katedralnog župnika kanonika i pro-arhiđakona Josipa Šuškovića postavljene nove zapadne stube sa željeznom ogradom i konačno da je crkva g. 1831 zajedno sa sanktuarijem dobila novi krov.¹⁰⁷⁾

¹⁰²⁾ Vizita iz g. 1810, passus »De portis«.

¹⁰³⁾ Barlè, *Podjest župa i crkava zagrebačkih*, II., 1900, str. 50.

¹⁰⁴⁾ *Katolički list*, 1887, str. 316. Tkalčičev članak o Adamu Baričeviću, ili *Erudita Adversaria conscripta per Adamum Mravi-*

necz, str. 1.—6., *Vita Adami Aloisii Barichevich* (u arhivu Jugoslavenske akademije).

¹⁰⁵⁾ *Rationes ecclesiae* od g. 1803—1810.

¹⁰⁶⁾ *Rationes ecclesiae* 1793 (Fabro serrario pro cratibus ad novam portam).

¹⁰⁷⁾ *Rationes eccl.* B. V. M., g. 1810—1871 i *Liber memorabilium* g. 1868.

Prvo veće i temeljitije obnovljenje Sv. Marije, poslije Baričevića, bilo je g. 1871—1873¹⁰⁸⁾ za katedralnog župnika pro-arhidakona i kanonika Stjepana Matkovića. Tada je ona restaurirana izvana i iznutra. Izvana je vjerojatno bila nanovo ožbukana i oličena, dok ju je iznutra islikao slikar Jakob Parcutti.

Vlažni zidovi u svetištu i sakristiji bili su oguljeni, osušeni i nanovo obzidani cementom. Svi stari prozori bili su skinuti i uzidani novi. Klupe, ispovijedaonice, propovijedaonica, oltar Majke Božje Žalosne, pa zapadne stube, — sve je to bilo obnovljeno ili popravljeno. Na koru koji je bio nanovo popođen, bile su smještene nove orgulje. Na tornju, gdje su također učinjene neke obnove prozora, vratiju i sl., bila je montirana nova ura, a njena pokvarena aparatura postoji još i danas.

Tako uređena¹⁰⁹⁾ služila je crkva Sv. Marije od 9 studenog g. 1880 do 8 studenog 1885 kao katedrala.

Poznato je da je 9 studenog g. 1880 bio u Zagrebu jak potres od kojeg je nastradao čitav grad, a osobito njegove crkve. Franjevačka, pa crkva Sv. Marka, Sv. Katarine, a i sama katedrala, bile su tako oštećene i djelomice porušene, da su se morale zatvoriti.

Crkva Sv. Marije ostala je poslije tog potresa neoštećena, te su se u njoj, od dana potresa pa sve do 8 studenoga g. 1885, kad je katedrala bila opet svečano otvorena, obavljali razni crkveni obredi koji se inače vrše u katedrali.

Možda joj je bila za tu njenu petogodišnju uslugu katedrali kao neka nagrada to što je već slijedeće godine (1886) bila potpuno obnovljena.¹¹⁰⁾ To ponovno obnovljenje bilo je za proarhidakona i župnika Franje Budickog koji ga je sam zasnovao i nadzirao.

Tom je prilikom bilo podignuto novo, današnje zapadno, pročelje sa kamenim kipom Majke Božje koja sjedi i drži na koljenu maloga Isusa. Cijela je crkva bila nanovo obojadisana, a iznad glavnog oltara stavljena je nova slika »Pohoda Bl. Dj. Marije«.

Staroj sakristiji bila je prizidana nova, da svećenstvo ima poseban ulaz i izlaz iz crkve, čega dotada nije bilo.¹¹¹⁾ A da je te godine bio načinjen i onaj prozor između oltara Majke Božje Žalosne i špilje Majke Božje Lurdske, to sam već spomenuo.

Poslije g. 1886 crkva Sv. Marije ne mijenja se više konstruktivno već samo dekorativno.¹¹²⁾

Glavni poznati datumi njenog dekorativnog obnovljenja poslije spomenute godine jesu godine 1901, 1907—8, 1922—3 i 1925.

¹⁰⁸⁾ Ibid., g. 1871—1875 i *Liber memorabilium* g. 1871—1873.

¹⁰⁹⁾ Od g. 1873—1880 nije se na njoj dogodila nikakva znatnija promjena (*Rationes eccl. B. M. V.* od g. 1873—1879).

¹¹⁰⁾ *Liber memorabilium* g. 1886.

¹¹¹⁾ Ta je sakristija prvobitno bila za dvije ili tri stepenice viša od stare sakristije; g. 1934 su je spustili, tako da su da-

nas obje u istoj razini. Nad njom se nalazi prostorija u koju se ulazi iz prvoga sprata tornja. U toj prostoriji je veliki novi ormar u kojem se čuvaju crkvene potrepštine kao i u ormaru u samoj sakristiji. Iz te nove sakristije vodi izlaz kroz kuću gradske tržnice.

¹¹²⁾ Osim ona dva prozora na koru za koje je teško ustanoviti kada su nastali.

1901 bila je crkva izvana zajedno sa tornjem nanovo oličena, a iznutra joj popravljena stara izlizana slikarija koja je postojala vjerojatno još iz g. 1886. — Na zabat zapadnog pročelja koji je također bio obnovljen postavljen je današnji željezni križ mjesto kamenog koji je prilikom potresa otpao. — Na ulazu sa strane Tkalčićeve ulice podignuta je sasvim nova željezna ograda koja postoji još i danas.

Osim toga učinjeni su te godine na crkvi još i drugi popravci koji za razvoj crkve nisu važni, pa stoga neću da ih spominjem.¹¹³⁾

1907—8¹¹⁴⁾ bila je crkva iznutra nanovo oslikana, a izvana, zajedno sa tornjem, potpuno obnovljena. U to vrijeme načinjena je i ona niša nad istočnim ulazom s kipom Bl. Dj. Marije. 1908 dobila je crkva sve nove slikane prozore,¹¹⁵⁾ tri nove oltarne slike za postrane oltare i sliku Bl. Dj. Marije od Pohoda za glavni oltar. — Niša sa kipom Majke Božje i prozori postoje još i danas, pa ću o njima govoriti kasnije kada budem govorio o današnjem uređenju crkve. — Slike sa postranih oltara skinute su g. 1925, a nalaze se danas spremljene u crkvenom tornju; slikao ih je Dragan Bedenko za oltare Majke Božje Žalosti, Sv. Ane i Sv. Josipa (Pietà, smrt Sv. Josipa i Sv. Ana podučava Bogorodicu). Na oltaru Sv. Triju Kraljeva ostala je do danas stara slika iz g. 1770, kao što su bile sigurno i one do Bedenkovih, jer nikad ni u kakvim zapisima do g. 1908 ne nalazimo da su za te oltare bile nabavljene nove slike.

Sliku »Pohoda Marijina« koja je visjela nad glavnim žrtvenikom do g. 1923 poklonila je župa Sv. Marije župnoj crkvi u Bosiljevu.

1922—3 bila je Sv. Marija iznutra nanovo oslikana, a nad vratima sakristije u svetištu i iza glavnog oltara bile su pričvršćene nove na platnu slikane slike od prof. Tišova koje, kao i crkvena slikarija, postoje još i danas. G. 1923 postavljena je i špilja Majke Božje Lurdske.

1925 nabavljene su osim slike »Navještenja« nad istočnim ulazom koju je slikao prof. Tišov i tri nove današnje oltarne slike koje su zamijenile Bedenkove, a naslikao ih je akademski slikar Herman Ruisz.

Jedini važniji događaj za crkvu Sv. Marije poslije g. 1925 bio je taj što su joj, u vrijeme regulacije Dolca g. 1928, s južne strane oslobodili prostor i načinili širok prolaz sa stubama koji danas spaja Dolac sa Tkalčićevom ulicom.

Inače se u njoj poslije te godine do danas, osim što većih što manjih nabavaka¹¹⁶⁾ i popravaka, nije dogodilo ništa važnije.

¹¹³⁾ *Liber memorabilium*, g. 1901.

¹¹⁴⁾ To obnobljenje bilo je za župnika Monsignora Dr. Valentina Čebušnika koga ću tokom ove radnje još spomenuti. Njegovu biografiju napisao je biskup Dr. Josip Lang u *Katoličkom listu* g. 1917 i spomenuo ga tamo kao župnika (zapravo subsidiara) Sv. Marije na str. 8.

¹¹⁵⁾ Te prozore nabavio je Dr. Valentin Čebušnik, ali oni su postavljeni tek za njegovog nasljednika Patra Alojzija Turčića, koji je bio administratorom Sv. Marije od

god. 1908—1912. Pater Alojzije Turčić dao je uz neke druge sitnije popravke i nabavke načiniti i današnje klupe.

¹¹⁶⁾ G. 1926 nabavljeno je osam novih klupa pod korom, g. 1930 nove današnje orgulje (190.000 Din) itd. itd. — G. 1935 načinjena su ona vrata što spajaju srednji dio prostora ispod kora sa dijelom gdje se nalazi krstionica. (Načinjena su, da se olakša pjevačima pristup na kor, ako bi bila odviše puna crkva.)

Time sam prikazao, koliko mi je to bilo moguće, razvoj crkve Sv. Marije od njenog početka pa sve do današnjeg dana.

* * *

Kako Sv. Marija, takva kakva je danas, nije produkt jednoga doba, istih prilika i jedine iskonske zamisli stvaralačkog duha, nego su je takovom stvorile razne prilike, razno vrijeme i ljudi, to ona u toj raznolikosti nije postigla, a nije ni mogla postići jedinstvo i čistoću baroknog stila, što bi sigurno bilo da ju je prvobitno i u cijelosti stvorila jedna ideja, doba i prilike.

Devetnaesti joj je vijek koji nije stvorio ništa svoga i živio od puste imitacije starog, a ponajviše renesanse, priskrbio neo-renesansno zapadno pročelje, dok je najnovije doba (XX stoljeće) učinilo da se njen unutrašnji ugodaj (stimung) pomalo udaljio od vedrog i jasnog ugodaja barokne crkve, približivši se više nekom tamnom ugodaju koji baroknim crkvama nije svojstven. Do g. 1908 bila je crkva sa svojim velikim neslikanim prozorima i vedrom unutrašnjom slikarijom potpuno svijetla. Te su godine postavljeni današnji slikani prozori, zbog čega je crkva postala nešto tamnija, ali ipak još radi preostale svijetle zidne slikarije vedra i jasna. Ta je vedrina nestala nešto g. 1922—3 kad je čitava unutrašnjost bila preslikana današnjom šarenom razmjerno tamnom slikarijom, a nešto g. 1928 kad su joj s južne strane sagradili visoku kuću, radi koje s te strane dolazi u nju manje svijetla.

Premda je današnja barokna Sv. Marija nastala uglavnom u prvoj polovini XVIII stoljeća (1740), dakle u vrijeme kad su po čitavoj Austriji nastajale veličanstvene barokne crkve pune najraznovrsnijeg štukaturnog, slikarskog i ostalog uresa, crkve sa bogatim varijacijama baroknih pročelja, sa divnim vedrim i prostranim unutrašnjostima (a i naša crkva Sv. Katarine dobija u to vrijeme (1721 g.) svoj bogati štukaturni i slikarski ures), ipak ona od tih osobina istovremeno sagrađenih crkava nema gotovo nijednu.

Sv. Marija bila je jednostavna i skromna, bez štukaturnih ornamenata i baroknih slikarija i onda kad je bila pregrađena kao što je i danas. Za nju je vrijedilo već u prvoj polovini XVIII vijeka ono što je vrijedilo za crkve građene potkraj XVIII vijeka, tj. da se opreme i urede (ako se uopće grade) što jednostavnije i što skromnije. Da je bila takova i da nije imala udjela u veličajnosti savremenih baroknih crkava, razlog su bez sumnje prilike u kojima je bila kao i položaj koji je tada zauzimala na Kaptolu.

Župa je naime Sv. Marije bila u vrijeme njene pregradnje kao i danas vrlo mala, pa nije mogla na svoj trošak da podigne nikakvu, a kamoli veličanstvenu crkvu. Osim toga, ta je župa kaptolska, a Kaptolu je naravno bila glavna katedrala, i za nju mu je bilo stalo da bude što ljepša i veličanstvenija. Sv. Marija za nj nije bila toliko važna (toliko više što je bila u takovoj blizini katedrale); ona je bila uglavnom tek pomoćna župna crkva kojoj je rasla važnost samo u iznimnim slučajevima, kao što je to bilo na pr. u vrijeme velikog potresa g. 1880, kad je kroz pet godina služila kao katedrala.

Pa i g. 1740 nije ju dao pregraditi Kaptol, nego na svoj trošak kanonik barun Sigmund Sinesperg. Ali Kaptol je Sinespergu sigurno pomogao kao što je to radio za crkvu Sv. Marije i prije i poslije njene pregradnje.

A i sam je Sinesperg čini se, kod toga uložio samo toliko koliko je bilo najnužnije. Svetište se uopće nije ni diralo, zidovi crkvenih lađa bili su podignuti iz raznovrsnog starog i novog materijala, pod u crkvi ostavljen je stari od opeka, i samo nadopunjen kamenim pločama; u crkvu su bili povraćeni stari oltari, a vjerojatno je da su u to vrijeme bile sagrađene i one tri zidane menze, na kojima nisu bili postavljeni oltari, i koje se još četrnaest godina kasnije spominju prazne.

Poslije pregradnje g. 1740 u Sv. Mariji su se, kako smo vidjeli, događale što veće što manje dekorativne i konstruktivne radnje i popravci sve do g. 1886. Od g. 1886, kad Sv. Marija nije više bila katedrala, i otkad je sva pažnja bila posvećena novouređenoj stolnoj crkvi, pa do g. 1907, kad je njenim administratorom (subsidiarom) postao Dr. Valentin Čebušnik, ona postoji samo toliko da se u njoj služi sv. misa. Duhovni život njen, a s njime i briga za njeno obnavljanje i napredak potpuno su kroz to vrijeme zamrli.¹¹⁷⁾ Dr. Valentin Čebušnik opet ju je uskrsnuo ne samo duhovno nego i materijalno. Potpuno ju je obnovio i učinio je dostojnim domom one kojoj je posvećena.¹¹⁸⁾

Njegov su rad nastavili njegovi nasljednici (Alojzije Turčić, sada Isusovac i msgr. Dr. Milan Beluhan), te konačno crkvu učinili onakvom kakva je danas i kakvu ću je sada prikazati.

P L A N

Ušavši u crkvu kroz zapadni ulaz i kroz t. zv. zimska vrata dolazimo najprije u nadsvođeni prostor pod korom koji zaprema širinu svih triju lađa, a odijeljen je od njih četirma niskim osmerostranim stupovima na kojima počiva kor, i željeznom ogradom među njima.

Srednji dio tog prostora koji zaprema širinu glavne lađe i ima u sredini, između dva srednja od četiri spomenuta stupa, željezna vrata na rešetke, stoji na raspoloženju vjernicima i odijeljen je od dva postrana dijela zidom. U desnom se dijelu nalazi krstionica i niša sa malom statuom Krista na Maslinovoj Gori, a u lijevoj je spremište za razne crkvene stvari (stare klupe, klecala i sl.).

Prošavši kroz spomenuta željezna vrata dolazimo u glavnu srednju lađu crkve koja je mnogo šira od dviju postranih, a odijeljena od njih sa svake strane trima osmerostranim jakim pilonima.

¹¹⁷⁾ G. 1901 bila je Sv. Marija uglavnom samo popravljena.

¹¹⁸⁾ *Katolički list*, 1917, br. 1 str. 8. u članku biskupa Dr. Josipa Langa: *Monsignor Dr. Valentin Čebušnik*.

¹¹⁹⁾ Ta ograda kao i oltari, propovijedao-nica i donji dio krstionice nisu izrađeni (izuzevši neke dijelove) kao što se obično uzima, od mramora, već od brečastog gustog,

čistog gustog i mramorastog vapnenca, te od mramornih breča, — U ugovoru koji su zagrebački Isusovci početkom XVIII st. sklopili sa Robbom radi oltara Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu (Vjesnik Hrv. Arheološkog Društva, g. 1919 str. 207.—208. Dr. V. Hoffiller, »*Radnje ljubljanskog kipa para Franje Robbe u Zagrebu*), a izgleda uopće u ono doba (v. Zbornik za umetnostno

Sve su tri lađe prekrive unakrsnim svodovima koji počivaju na lukovima, što se dižu nad bogato rasčlanjenim i izbočenim kapitelima piona.

Na srednju se lađu nastavlja veliko, za jednu stepenicu povišeno, svetište odijeljeno od nje »mramornom«¹¹⁹⁾ ogradom. Nad njim se diže kupola na pendantive koju s vanjske strane nastavlja zidani šesterostrani barokni tornjić sa šest prozora, tipičnom baroknom kapom i željeznim križem na vrhu.

Na sjevernoj strani svetišta vode vrata koja imaju dovratnike izrađene iz crnog gustog vapnenca i mramorne kararske breče u malu četverouglatu staru sakristiju pod tornjem iz koje se prema istoku ulazi u nešto veću, novu, koja joj je bila prizidana g. 1886.

Nad starom sakristijom diže se visoki četverouglati zidani toranj koji je sličan tornju crkve Sv. Marka u Zagrebu, a morao je biti sagrađen oko g. 1736. Ima pet katova odijeljenih jedan od drugog zidnim izbočinama (koje teku oko čitavog tornja), a providenih jednostrukim ili dvostrukim manjim ili većim prozornim otvorima. Na vrhu tornja nalazi se barokna kapa iz g. 1802 ukrašena biljnim ornamentima kojoj možemo naći mnogo sličnih, a više puta i sasvim istih.

Mislim da su sve te barokne kape i morale biti međusobno slične i jednake, jer ih je vjerojatno stvorila dogmatska simbolika. Svaka se naime sastoji uglavnom od tri plana koji bi imali značiti Trojstvo, to će reći, tri osobe u Bogu: Otac, Sin i Duh Sveti. Donji plan, odnosno dio ispod velike lukovice, bio bi Duh Sveti koji lebdi nad ovim svijetom i prosvjećuje ga; srednji bi plan, tj. velika lukovica, označavao Krista, dok bi onaj dio koji se diže neposredno nad lukovicom (gotovo uvijek prozori), značio tek prijelaz od Sina na Oca koga simbolizira gornji plan i koji je najviši i nedokučiv.

C R K V A I Z V A N A

Sv. Marija ima dva pročelja: jedno na zapadnoj, a drugo na istočnoj strani. Zapadno je pročelje veliko i neo-renesansno, te nema na sebi gotovo ništa baroknog. Istočno je (koje je zapravo tek portal) malo i barokno i jedan je od najljepših dijelova crkve.

Usred zapadnog pročelja nalazi se portal koji pored renesansnih konstruktivnih dijelova povezanošću svojom — gornjeg svog dijela (prozori nad vratima, Oberlichtfenster) sa donjim (ulazna vrata) — barem potsjeća na barokne portale.¹²⁰⁾

zgodovino 1926, str. 65., članak Antona Vodnika, *Gradnja velikega oltarja v uršulinski cerkvi v Ljubljani* (Iz arhivalne studije Francesco Robba) nazivaju se ti gusti vapnenici i mramorne breče, mramorima, i to pod ovim imenima: svijetlo žuti slovenački gusti vapnenac: đenoveški mramor (marmo di Genova); brečasti gusti vapnenac: kranjski mramor (marmo Carintiano); sivo crvenkasti gusti vapnenac sa ili bez fosilnih lju-

štica (marmo di paese, ljubljanski), koji se vadi na Pastirkovom vrhu kraj Solčave; sivo pjegasta kararska mramorna breča: Afrikanski mramor (marmo africano); slovenačka crveno bijela mramorna breča: rosso di Francia (ima je i u Francuskoj).

¹²⁰⁾ Martin Riesenhuber, *Die kirchliche Barockkunst in Oesterreich*, Linz A. D. 1924, tab. 19. Schlägl O—Oe Portal der Stifts-Kirche.

Dosta niska vrata tog portala kojega dovratnici završavaju u obliku luka, usred kojeg se nalazi krilata andeoska glavica, flankirana su sa svake strane dvima korintskim stupovima koji stoje otprilike na $\frac{3}{4}$ m visokim bazama, a u donjem su svom dijelu ukrašeni vijencima bilja i češera. Na tim stupovima položen je arhitrav s izmjeničnim ukrasom rozeta i vijenaca. Nad njim je bogato raščlanjen vijenac iznad kojega se nalaze dva srednja pročeljna prozora. Dosta široki i četverouglati stup koji je zajednička baza unutrašnjih krajeva oba prozorna luka sljubljuje ove prozore u cjelinu. Lukovi tih prozora ukrašeni su malim andeoskim glavicama. Povrh oba prozora protegao se zajednički arhitrav ukrašen trima krugovima i malim duguljastim udubinama. Na njemu leži raščlanjen vijenac sa zabatom, a na njegovom se vrhu diže kameni križ. — Taj arhitrav i vijenac sa zabatom počivaju na dvima četverouglatim polustupovima koji teku uporedo uz postrane okvirne dijelove prozornih otvora, a imaju sa strane volute koje kao da spajaju gornji dio portala s donjim.

Prema krajevima pročelja, u nešto nižoj ravnini od srednjeg dvojnog prozora, nalazi se sa svake strane po jedan prozor. U uglove između lukova tih prozora i vijenaca koji se nalaze nad njima umetnuti su mali trokuti s lovor vjenčićima u sredini. Ti su se trokuti s prozornim otvorom i vijencem nad njim sljubili u cjelinu, čineći pravokutnik. Usred pročelnog zabata udubena je — u stilu prozora, ali bogatije ukrašena — niša u kojoj se nalazi na dosta visokom podnožju koje nosi natpis »Ave Maria«, kamena statua Majke Božje s malim Isusom (Majka Božja ovjenčana krunom drži u desnoj ruci željezni lilijan, dok lijevom pridržava malog Isusa koji joj stoji na koljenima).

S obje strane niše, više prema krajevima zabata, umetnute su dvije, sa svake strane po jedna, prilično velike rozete. Na vrhu zabata diže se kameni križ.

* *
*

Nad razmjerno niskim vratima istočnog portala koja završavaju u luku, nalazi se isprekidan vijenac s prekinutim raščlanjenim zabatom. Taj vijenac leži na volutastim kapitelima dvaju pilastara koji teku uporedo uz dovratnike, a nešto su viši od luka ulaznih vratiju. Na gornjem dijelu tih pilastara, ispod voluta, izrađena su, u obliku zvona, po dva cvijeta, jedan pod drugim. Usred vijenca između zabatnih okrajaka postavljena je na povišem ležaju vaza karakteristična ne samo na baroknim portalima već i na baroknim propovijedaonicama, krstionicama, oltarima i sl. Povrh toga udubena je niša koja je na baroknim portalima česta¹²¹⁾, ali koja je ovdje nastala tek g. 1907—8. U njoj je kip Majke Božje koja stoji na polukugli položenoj na dosta niskoj osmerostranoj bazi. Desnom nogom gazi zmaja koji je zjalom zahvatio jabuku, dok je lijevom nogom ustuknula malo prema natrag. Obučena je u dugu bijelu haljinu

¹²¹⁾ Martin Riesenhuber, Die kirchliche Barockkunst in Oesterreich, Linz A. D. 1924, Tab. 2.: Garsten bei Steyr: Pfarr- früher

Stiftskirche, i Tab. 7. Steyr: Exdominikaner-Kirche.

preko koje je prebačen plavi plašt pričvršćen na grudima kopčom. Lijevi je kraj tog plašta provučen ispod lijeve protegnute ruke i zadjenut na prednjoj strani o pojas kojim je ispod grudiju pripasana bijela haljina. Na glavi joj je bijeli rubac ispod kojeg se vide uvojci kose. Okolo niše, u širini čitavog portala, naslikana je fresko slika koja prikazuje poklonstvo kraljeva SS. Stjepana i Emerika Bogorodičinu kipu u niši.¹²²⁾ Visoka je po prilici 2½ m i zaprema čitav prostor između vratnog vijenca i krovića¹²³⁾ koji je pričvršćen neposredno iznad niše i kruni čitav portal. Oko niše, kao njen nastavak, naslikan je barokni okvir kojemu se sa svake strane pristupa dvjema stepenicama na kojima se nalaze poklonici Marijini SS. Stjepan i Emerik. Sv. Stjepan joj pruža krunu i žezlo, a Sv. je Emerik, privinuvši desnu ruku na grudi, a lijevom držeći široku sjekiru, gleda kao da joj nešto ne vjeruje.

Postrane crkvene stijene sasvim su jednostavne i bez ikakova ukrasa, kao što je to i običaj na baroknim crkvama. Na jednoj i drugoj nalaze se u sredini dva manja, a po strani dva veća prozora o kojima sam već jednom govorio. U najnovije je vrijeme (1928 g.) načinjena pod prozorom svetišta staklena slika poput mozaika koja prikazuje Sv. Obitelj.¹²⁴⁾ (Pred stablom iza kojega se širi pejzaž sjedi Majka Božja koja je stavila jednu ruku na malog Isusa koji je kraj nje, a drugu na malog Ivana Krstitelja koji im pristupa. Iza Ivana stoji janje koje ih promatra, a iza stabla približuje se Sv. Josip.)

UNUTRAŠN JOST CRKVE

Prije no što predem na prikaz unutrašnjosti, moram spomenuti ovo: od svekolikog unutrašnjeg uređenja crkve Sv. Marije najvredniji su oltari i propovijedaonica, odnosno kipovi na oltarima i reljef na propovijedaonici, dok sve ostalo zaostaje daleko za tim.

Stoga ću o tim kipovima i reljefu koji nisu samo najljepši, najzanimljiviji i najvredniji dio Sv. Marije (naravno uz izuzetke), nego sigurno i s pravom spadaju među najljepša i najvrednija djela crkvene umjetnosti, a i umjetnosti uopće, govoriti nešto kasnije podrobnije, dok ću sve ostalo samo opisati ili tek spomenuti.

Svetište

U svetištu kojega ružičasto-modrikasto cvjetno šarenilo slikarija potsjeća na stil uresnog papira za kuhinjske police, nalazi se glavni oltar flankiran sa dva vratna okvira¹²⁵⁾ kroz koja se ulazi u nešto zaobljeni prostor iza oltara.

¹²²⁾ Tu je sliku naslikao vjerojatno Dragan Bedenko g. 1908 koji je u to vrijeme slikao i tri oltarne slike za crkvu Sv. Marije.

¹²³⁾ Taj se krovčić prvi puta javlja god. 1856 kad se spominje da su ga pričvrstili i obojadisali.

¹²⁴⁾ Ta staklena slika radena je (Koch i Dedić) prema istoj slici Ivana Zasche (1826

do 1863) koja je vlasništvo ljekarnika gosp. Vlatka Bartulića koji je taj tzv. »mozaik«
dao i načiniti.

¹²⁵⁾ Donji dio tih okvira izrađen je od svijetlije vrste sivo crvenog gustog vapnenca koji vrlo potsjeća po svojoj strukturi na varijetet Repentabora (Nabrezina). Ostali dio izrađen je što od sivo gustog crvenkastog vapnenca sa fosilnim ljušticama, što od cr-

Oba su ta okvira okrunjena visokim vijencem sa velikim slovom M. (Marija) na kojem je postavljena vaza iz koje suklja zlatni plamen.

Na desnoj se strani svetišta nalazi veliki slikani prozor, a na lijevoj vrata kroz koja se ulazi u sakristiju. Ta su vrata dosta velika, a dovratnici njeni kao i arhitrav sa prekinutim volutastim zabatom i naročitim ukrasom u sredini, izrađeni su od crnog gustog vapnenca sa umetkom od crvenkasto-sivo bijele kararske breče.

Pod prozorom, a na grobu biskupa Josipa Langa, nalazi se lijep i skladan bakreni anđeo u modernoj stilizaciji koja se u nestašici vlastite inspiracije povodi za arhaiskom Herom sa otoka Sama (ili možda za njenim uzorima pradašnjim kaldejskim likovima kraljeva-svećenika) i za jednostavnim, a tako lijepim i skladnim naborima srednjovjekovnih asketskih kipova kraljica i kraljeva sa chartreskog portail-royal-a.

Izradio ga je Hans Bernard od koga je i bakreni Krist na Mirogoju u grobnici porodice R. Arko koja je tog anđela crkvi i darovala¹²⁶⁾.

Nad vratima, na sjevernoj i iza oltara na istočnoj stijeni svetišta, pričvršćene su dvije velike na platnu slikane slike od prof. Tišova: na jednoj je prikazano nacionalizirano Poklonstvo malome Isusu, a na drugoj posjeta Bl. Dj. Marije Elizabeti.

U pendantivima na kojima počiva kupola naslikani su a fresco četiri Evangelista sa svojim simbolima, a preostali su još od stare slikarije (vjerojatno iz g. 1907—8).

U samoj kupoli između dva široka vijenca kojekako isprevijanih i prepletenih ornamentata, a na modrom fondu naslikano je unaokolo osam stiliziranih anđela,¹²⁷⁾ inspiriranih bez sumnje likovima anđela iz bizantinske umjetnosti.¹²⁸⁾

Na vrhu kupole nalazi se okrugli bijelo i žuto bojadisani prozor, vjerojatno jedan od ona dva koji se spominju u svetištu u viziti g. 1810.

Čitavo je svetište popločeno crnim i bijelim kvadratnim pločama izrađenim od mramorastog bijelog vapnenca i crnog gustog vapnenca. Među tim pločama umetnute su i četiri nadgrobne ploče izrađene od crnog gustog vapnenca. — Prve dvije se nalaze kraj stijene s obje strane oltara i imaju ove naslove:

BALTHAZAR MATAKOVICH
CAN. CHASM. et PAROCHUS
DUM VIXIT
HINC
RESURGERE ELEGIT
1773.

veno bijele slovenačke mramorne breče, što opet od pohorskog ili slabijeg kararskog mramora. Najdonji dio tj. baza dovratnika izrađen je od crnog gustog vapnenca.

¹²⁶⁾ Na podnožju gdje stoji anđeo pričvršćena je nadgrobna ploča biskupa Langa:

Dr. Josip Lang, biskup 1857—1927.

¹²⁷⁾ Slikao ih je Marko Rašica g. 1922.

¹²⁸⁾ Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris ed. 1925- str. 487., 694., 701. i 727.

¹²⁹⁾ Ivan Kukuljević u svom djelu *Nadpisi sredovječni i novovjeki*, Zagreb 1891.

1767 Die 21 Julii
Michael Marssich
Obiit.

Druge dvije koje su veće i masivnije, a nalaze se u prednjem dijelu svetišta kraj ograde koja dijeli svetište od lađe, pokrivaju zapravo ulaze u grobnice pod crkvom i nemaju nikakova natpisa.¹²⁹⁾

Svetište dijeli od lađa ograda s pozlaćenim i ukrašenim željeznim vratima u sredini. Konstruirana je g. 1770 od crvenkastog gustog vapnenca, sivo-bijele kararske breče, pohorskog, odnosno slabijeg kararskog mramora i crnog gustog vapnenca.

G l a v n a l a đ a

U glavnoj lađi, pred lukom svetišta, a na povišenom podnožju postavljena je sa sjeverne strane bojadisana drvena statua Presvetog Srca Isusova, a sa južne statua Sv. Terezije od maloga Isusa. Kraj Sv. Terezije pred polupilonom, a na drvenom stalku pričvršćenom o stijenu otprilike u visini 1½ m, stoji tradicionalni Sv. Antun s malim Kristom na rukama.

Sve su te tri statue, kao i Majka Božja Lurdska u špilji koja je podignuta u lijevoj pokrajnoj lađi na mjestu nekadašnjeg oltara Majke Božje Žalosne, čisti obrtničko-tvornički rad.

Kraj prvog pilona do svetišta sa strane evanđelja nalazi se propovijedaonica¹³⁰⁾ s drvenim poput mramora obojenim baldahinom. Osim nje i klupa koje je izradio g. 1910 obični stolar i koje nemaju na sebi ništa naročito, ne postoji u srednjoj lađi više ništa važnije.

P o s t r a n e l a đ e

U lijevoj se lađi pod dvima manjim prozorima nalaze oltari Sv. Ane i Majke Božje Žalosne, a kraj velikog prozora prislonjena na istočni zid spomenuta već spominje u crkvi Sv. Marije, i to kraj oltara Sv. Josipa i Sv. Magdalene (danas Majke Božje Žalosne) još dvije ploče sa natpisima kojih danas u crkvi više nema. (Sada se nalaze u kripti pod crkvom.)

Kraj oltara Sv. Josipa (natpis 1235):

Hic
Lucia De Cheskini
Condi Voluit
Donec
Veniat immutatio ejus
1767
Die 8va aprilis.

Taj se natpis spominje i u matici umrlih iz g. 1767: »1767 Lucia Cheskini cuius cadaver depositus est ad aquam lustralem versus aram S. Jacobi, lapide sepulchrali marmoreo imposito.«

Kraj oltara Sv. Magdalene (natpis 1255):

D. O. M.
Mathias Batinich
Rosaliae
Coniugi Fideli
et
Dorothea Filia
Dilectae Matri
E vivis
XIV. IV N. An. AET. XLII.
EREPTAE
Sibique
Hoc Monumentum
MOESTI POSUERE (MDCCXCV).

¹³⁰⁾ Donji dio propovijedaonice izraden je dijelom od mramora, a dijelom od gustog vapnenca, a gornji dio tj. baldahin od drveta.

špilja Majke Božje Lurdske, uklopljena kao u neki visoki ormar koji nikako ne spada u tu crkvu.

I u desnoj se lađi pod manjim prozorima nalaze oltari, i to Sv. Josipa i Sv. Triju Kraljeva, a nad zimskim vratima istočnog ulaza velika na platnu slikana slika »Navještenja Marijina«.

Po stijenama crkve oslikanim u stilu svetišta (iako nešto treznijem) pričvršćeno je dvanaest tradicionalnih postaja Muke Isusove.

Unakrsni svodovi svih triju lađa posuti su zvjezdicama i ulančenim biljnim ornamentima, a svod glavne lađe i slikanim baroknim kartušama.

Pod korom, u srednjem dijelu, nalaze se klupe; u desnom krstionica¹³¹⁾ i niša sa malom statuom Krista na Maslinovoj gori; u lijevom¹³²⁾ spremište za razne crkvene stvari.

Na samom koru koji je vijugavo izbočen, a na koji se uzlazi drvenim stepenicama iz desne lađe, nalaze se s obje strane velike, u najnovije vrijeme nabavljene, orgulje.¹³³⁾

Budući da je srednji dio kora ostao slobodan, to se na zapadnom zidu, iznad dvojnog prozora može vidjeti u pozlaćenom i kićenom okviru, godina obnove crkve 1740, a pod njom drugi okvir s malom glavicom u sredini.

Slike

U vrijeme restauriranja crkve g. 1923 i g. 1925 nabavljeno je za crkvu šest novih na platnu slikanih slika: tri veće pričvršćene neposredno na stijenu i tri manje postavljene na tri postrana oltara. Sve sam te slike usput već spomenuo, no sada ću pokušati da ih prikazem nešto detaljnije.

Prve su tri koje je slikao g. 1923 i 1925 prof. Tišov crkveno historijski međusobno povezane: »Navještenje« (g. 1925), »Pohod Marijin Elizabeti« i »Rođenje Kristovo« (obje g. 1923).

»Navještenje«, nad istočnim ulazom, prikazano je tradicionalno i prilično svečano, te unatoč lijepim, usrdnim i simpatičnim likovima nema nikakve naročite vrijednosti.

U prednjem planu sobe, u kojoj je to Navještenje prikazano, spustio se pred Bogorodicom na lakom maglovitom oblačiću arkandeo Gabriel, odjeven u dugu sivkastu pripasanu tuniku, preko koje je prebačen pozlaćeni plašt. U lijevoj ruci drži štap, dok je desnu pridigao kao da blagosilja Mariju. — Bogorodica, obasjana svjetlom Duha Svetoga nad njom, a odjevena u svoju tradicionalnu odjeću (crvena tunika, plavi plašt i bijelo velo na glavi), okrenula se

¹³¹⁾ Ta je krstionica izrađena u neorenesansnom stilu 19 vijeka. Donji joj je dio od gustog vapnenca a gornji, na kojem se nalazi mala statua Ivana Krstitelja kako krsti Isusa, od drva.

¹³²⁾ Prije se u tom dijelu izlagao Božji grob koji crkva ima već vrlo dugo, a koji je izrađen od stakalaca razne boje. On je

bio prvi puta izložen u crkvi Sv. Marije 3 aprila g. 1874. Izradio ga je neki Eduard Zbitek tvorničar iz Olumuca, a bio je dar Đure Križanića čuvara i kanonika prvostolne crkve zagrebačke (*Katolički list*, g. 1874).

¹³³⁾ G. 1930.

prema njemu, no ne gleda u njega, već prema onome koji ju je učinio dostojnom da bude majkom Spasitelju svijeta. — U toj je kretnji ostala klečati samo na lijevoj nozi, dok je desnu protegnula malo prema natrag. Desna joj je ruka podignuta, te kontrapostalno odgovara sličnoj kretnji iste ruke Gabrijelove. Lijevom se rukom drži o klecalo (pri kojem se molila), kraj kojeg vidimo vreteno sa predivom i košaricu s nekim potrepštinama. — Iza tog prizora, usred sobe, stoji stol na kojem se nalazi posuda sa ljiljanima i drugim cvijećem. Dalje, u pozadini, vidi se prozor i kraj njega nadesno postelja natkrivena bijelim baldahinom.

Slika »*Pohoda Marijina Elizabeti*« pričvršćena je na stijenu iza glavnog oltara. To je zapravo događaj u kojemu je Majci Božjoj posvećena crkva (»ecclesia sanctae Mariae Elisabetam visitantis«). Cijeli se prizor odigrava u gorskom pejzažu pred kućom Elizabetinom koja je, izišavši iz kuće, pala na koljena pred svojom gošćom Bogorodicom. (»I otkud meni ovo, da dođe mati Gospoda moga k meni.« Luka I. 43—44.) Majka je Božja pridiže prijateljskom kretnjom i gleda patetičkim pogledom u nebo. Iza njih, još na stepenicama kućnog trijema, približava se Sv. Josip koga je dočekaio starac Joahim provodeći ga u kuću. Nad čitavu se grupu sletio orkestar anđela između kojih se ispreplela vrvca s natpisom Marijinih riječi: »Veliča duša moja Gospodina i obradova se duh moj u Bogu Spasu mojemu (Luka I 46—47).

Kraj ulaza u kuću, u lijevom donjem uglu, vidi se posuda sa cvijećem i vrvcom koja ima natpis »dar obitelji Arko«.

Nad vratima koja vode u sakristiju nalazi se slika nacionaliziranog »*Poklonstva malome Isusu*«. Pod krovom trošne potleušice, u kolijevci iz šiba poput malih jasala, punih slame, leži novorođenče kome su se došli pokloniti, donoseći mu darove, naši seljaci, svi u svojim lijepim narodnim nošnjama. Kraj uzglavlja kleči Majka Božja, a uz nju stoji Sv. Josip radujući se jedno i drugo velikom događaju. Nad tim se prizorom uzvila četa anđela od kojih je jedan raširio vrvcu s natpisom: »Slava Bogu na visini a mir ljudima na zemlji, koji su dobre volje«. — Otraga je pejzaž iz kojeg se približuje anđeo dovodeći neke ljude, vjerojatno pastire. A dalje u pozadini vidi se nekoliko rasvijetljenih prozora grada Betlehema.

Tri oltarne slike zamijenile su Bedenkove iz g. 1908, a slikao ih je Herman Ruisz g. 1925. Nalaze se na oltarima Sv. Josipa (Smrt sv. Josipa), Majke Božje Žalosne (Pietà) i Sv. Ane (Ana i Joahim sa malom Bogorodicom).

Na oltaru Sv. Triju Kraljeva ostala je stara slika (»Poklonstvo kraljeva«), kako sam već rekao iz g. 1770.

Slika »*Smrt Josipova*« na oltaru istoimenog sveca.

Kraj Sv. Josipa koji umire nalazi se s desna Krist, a s lijeva Bogorodica. Krist stoji i pridiže mu desnu, a Bogorodica kleči i pridiže mu lijevu ruku. Iza nje se vidi nekoliko ljiljana, a iza čitave grupe tri mala anđelića.

Stara slika »*Poklonstva Sv. Triju Kraljeva*« slikana u stilu sjeverno-talijanskog (venecijanskog) slikarstva 18 vj. potsjeća svojom Majkom Božjom koja sjedi na povišenom podnožju na tipove Madona s djetetom koji su se povel

za Ticijanovom Madonom »Pesaro«. Prikazana je Bogorodica (kraj koje stoji pognute glave Sv. Josip) kako drži u krilu maloga Isusa kome prilaze i klanjaju mu se donoseći mu darove Sv. tri Kralja. Autor te slike je jedan od četiri najznamenitija slikara Slovenije 18 vijeka Anton Cebej. Slikana je g. 1770 kako doznajemo po vrlo slabo čitljivu potpisu umjetnikovu na zasjenjenom dijelu podnožja na kome kleči prvi Kralj. Taj potpis — kao obično na Cebejevim slikama — glasi: Ant. Zebey pinx 1770¹³⁴⁾ (slika 1).

U Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu nalaze se dvije slike Antuna Cebeja, koje svojim oblikom i dimenzijama, datumom kada su izrađene, a naročito i svojim sadržajem odaju da potječu sa druga dva oltara crkve sv. Marije. U Muzej su došle iz zbirke S. Bergera kao dar Kr. banske uprave savske banovine 15. V. 1935.

Inv. br. 5395: Magdalena Pokajnica. Ulje na platnu. Vel. 182×105 cm. Sv. Magdalena sjedi kraj stola te je zagrlila veliko raspelo na stolu i naslonila na nj glavu. Na stolu je mrtvačka glava i bič sa 5 remena. Na podu posudica i otvorena knjiga. Na knjizi crni natpis: 17 Antonius Zebey F. 70. Gore u oblacima dvije anđeoske glave.

Inv. br. 5396: Smrt Sv. Josipa. Ulje na platnu. 185×107 cm. Sv. Josip leži na postelji, a do njega lijevo Isus pokazuje rukom gore, desno Bogorodica. Nad njima anđeli. Lijevo dolje potpis: Ant. Zebey pinx: 1773.

Obje slike su objelodanjene u »Narodnoj starini« sv. 34, knjiga XIII, str. 201, br. 5 i 6, str. 204—206.

Slika sv. Ane na četvrtom oltaru sv. Marije možda je također bila od Cebejeve ruke, ali nije poznato kamo je dospjela.

Uz Valentina Mencingera, Franju Ilovška i Fortunata Werganta bio je Anton Cebej najplodniji i najviše cijenjeni slikar svog doba u Sloveniji. — Bio je i fresko slikar. No njegove freske koje je izradio u kazališnoj dvorani u zgradi ljubljanskog magistrata, pa u kapeli i blagovaoni ljubljanskog sjemeništa, te na Dobrovi i u župnoj crkvi na Homcu, nažalost su propale. Uljenih njegovih slika sačuvalo se po Sloveniji dosta; a ima ih i u Hrvatskoj. Radio je za Vinicu na Kupi, za Kamnik, Ljubljanu, Moravče, Drtiju, Kopanj, Ajdovčinu, Zagreb, a čini se i za Karlovac. — Karakteristike njegova načina slikanja: zelenkasto osjenjivanje pojedinih dijelova tijela (vrata, brade), rumenilo na obrazima i usnicama, dežmekasta tjelešca te jake kontraste svijetla i sjene, i unatoč toga smireni i blagi ugođaj nalazimo i na našoj slici »Poklonstva Sv. Triju Kraljeva«. O životu Cebejevu zna se nažalost vrlo malo, gotovo ništa. A bolje poznavanje njegova života zacijelo bi nam mnogo pomoglo kod određivanja identiteta umjetnika koji je izveo oltare u našoj crkvi za koje su bile rađene te slike. — Cebej je rođen 23. svibnja 1722 u Ajdovščini. U matici krštenih ajdovske župe koja se nalazi u župnom arhivu u Vipavi nalazi se o njem ovaj zapis: »Antonius filius legitimus et naturalis Mathiae Zebey et eius uxoris Marinae baptizatus a me Nicolao Rodeschini curato — capellano loci, levantibus patrinis

¹³⁴⁾ Mjesto gdje se nalazi potpis valja nakvasiti terpentinom, jer se inače potpis ne vidi.

Sl. 1. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu, Poklonstvo Sv. Triju Kraljeva
Oltarna slika od Antona Cebeja iz g. 1770.

Andrea Wattiz et Apollonia Gregorizkin«. Da je zaista bio iz Ajdovščine vidi se i po potpisu na oltarnoj slici (»Smrt Sv. Josipa«) koju je naslikao za Ajdovščinu. Taj potpis glasi: Ant. Zebey (hayd' sis (pinx) 1774. — G. Viktor Steska našao je u arhivalnim spisima kapucinskog samostana u Kamniku za njega i nadimak »vipacensis«. Interesantno je da je i umjetnik koji je izradio oltare u našoj crkvi, kako se čini, također potekao iz vipavske doline. — O Cebejevoj mladosti i učenju ne zna se ništa. Vjerojatno je, da je bio učenik Valentina Mencingera kojemu se svojim djelima mnogo bliži, iako je bio od njega mirniji, sredeniji, mekši, manje patetičan i gotovo iskrenije osjećajan. Prvi puta poslije krštenja javlja nam se Cebej već kao gotov majstor god. 1750. Te je godine radio za Vinicu na Kupi tri oltarne slike; na slici glavnog oltara potpisao se: Ant. Zebey, pinx MDCCCL. Gdje je stalno boravio ne zna se. Najvjerojatnije je da mu je mjesto stalnog boravka bila Ljubljana za koju je mnogo radio, gdje ga slikarska zadruga u svojoj pritužbi od 2. studenoga 1764. broji među doseljenike, i gdje se god. 1766. upisao u Marijinu bratovštinu. U Ljubljani je vjerojatno imao svoju radionicu u kojoj je radio slike za slovenske i hrvatske crkve. — Posljednje datirano djelo Cebejevo je iz g. 1774. Poslije te godine ne zna se o njemu ništa, pa ni to gdje i kada je umro.¹³⁵⁾

»*Sv. Ana i Joahim sa malom Marijom*« na oltaru Sv. Ane. Pred ogradom posutom pozlaćenim zvijezdama, iza koje se vidi katedrala i crkva Sv. Marije, stoji, odjevena u dugu sivo-bijelu košuljicu, a raspuštene svijetlo-plave kose, mala Bogorodica sa svojim roditeljima SS. Anom i Joahimom. — Ana drži u ruci razmotan svitak iz kojega poučava svoju kćerku. Odjevena je u crvenu i zelenu haljinu s bijelim rupcem na glavi, koji joj se, ovijen i oko vrata, spustio preko oba ramena. Sv. Joahim je ogrnut dugim sivo-zelenim plaštem punim nabora, ispod kojeg se vidi dio njegove donje tamnoplave odjeće. U lijevoj ruci drži janje i štap, dok je desnu ruku uzdigao nad malu Mariju koja pažljivo i sklopljenih ruku promatra svoju majku — učiteljicu.

Slika na oltaru Majke Božje Žalosne uglavnom je kopija »Pietà) Fra Bartolommea della Porta, i to, vjerojatno po bezbojnom crno-bijelom predlošku, jer ne samo što su izmijenjene boje, nego su se na Ivanovoj i Magdaleninoj odjeći najednom pojavili prslučići koje je sigurno prouzročilo slikarevo nesnalaženje u nacrtanom neobojenom uzorku. Dok je u originalu gornji dio Ivanova lika obučen u zelenu odjeću, a donji dio, tj. od bedara na niže, omotan crvenim ogrtačem što se otraga spustio niz leđa, na našoj je slici gornji dio obučen u ljubičastu tuniku (od koje se vidi tek desni rukav), preko koje kao da je nadjenut zelenkasti prsluk spojen sa zelenim ogrtačem što se otraga — kao i na originalu — spustio niz leđa.

Na originalu je Marija Magdalena obučena u jedinstvenu crvenu odjeću pripasanu zelenim pojasom (jedino su rukavi od donje na originalu žućkasto-bijele, a na našoj slici zelenkaste haljine). Na našoj slici pak izgleda kao da su

¹³⁵⁾ V. Steska, *Slovenska umetnost, I. del Slikarstvo*, Prevalje 1927, str. 93.—100. ili *Mladika*, g. 1924, str. 61., 105.—104. i 140.

to dvije haljine različitih boja koje rastavlja pojas. Gornji dio izgleda kao smeđasti prsluk, a donjim dijelom ispod pojasa kao da počinje plavkasto smeđasta suknja.

Slikani prozori

Od trinaest crkvenih prozora, na trima (u svetištu i prvima do svetišta u lijevoj i desnoj lađi) naslikani su prizori iz svete historije, dok je ostalih deset tek ukrašeno biljnim ornamentima.

Na *prozoru u svetištu* prikazani su Majka Božja i Sv. Josip u šetnji s malim Isusom. Nad njima lebdi Duh Sveti obasjavajući ih zrakama svjetlosti. — Taj prizor, iza kojega je prikazan pejzaž s modrim nebom i oblacima, uokviren je baroknim i cvijećem ukrašenim naslikanim okvirom, a u gornjem je dijelu naslikano Božje oko. Preostali dio prozora ornamentiran je usklađenim i na tim dijelovima prozora uobičajenim biljnim i geometrijskim ornamentima.

Na *prvom prozoru do svetišta, u desnoj lađi*, naslikano je »Uzašašće Marijino«. Majku Božju obasjanu aureolom uznose na uskomešanim oblacima mali punani anđelčići (ostali je dio prozora sličan istom dijelu na prijašnjem prozoru).

Na *prozoru koji je ovome nasuprot* prikazana je »Kraljica Sv. krunice«. Na prijestolju povišenom za nekoliko stepenica sjedi okrunjena Bogorodica držeći u lijevoj ruci žezlo, a desnom pružajući krunicu Sv. Dominiku koji kleči pred njom. U krilu joj sjedi mali Isus i drži na koljenima zemaljsku kuglu. Kraj Sv. Dominika prolazi pas s gorućom bakljom u ustima. — U donjem desnom uglu leži knjiga pravila reda dominikanskog. — Iza balustrade koja se nalazi za prijestoljem vide se zeleni vrhunci stabala u pejzažu sa dva oblaka po strani, od kojih na lijevom počiva mala krilata anđeoska glavica. — Čitava je kompozicija uokvirena iskićenim baroknim okvirom i ostalim ukrasom kao i na prijašnja dva prozora.

(U donjem dijelu vijenca ulančenih biljnih ornamenta koji teče po rubu prozora umetnut je naslov darovatelja »Prvostolni Kaptol zagrebački g. 1908«.)

Ostala četiri manja prozora u lađi ukrašena su jednakim iskićenim baroknim okvirima koji u svom donjem dijelu sadržaju posvete i naslove darovatelja. (»Djevici prečistoj«, prebendarski zbor, »Kraljici mučenika«, prvo građansko kaptolsko pogrebno društvo, »Pomoćnici kršćana« Juraj Vedrina i »Prijestolju mudrosti«, Barbara Bauer).

Slično su ukrašeni i prozori na koru osim dva srednja kojima su ornamentirani samo lukovi, dok im je ostali dio bijel.

PROPOVIJEDAONICA I OLTARI

Kod izradbe propovijedaonice, mramornih oltara i njihovih kipova bila su bez sumnje zaposlena dva majstora. Jedan je od njih bio, kao što to obično biva kod tako velikog posla, tek pomoćnikom koji radi uglavnom prema idejama i nacrtima glavnog majstora, a samostalno izradi tek po koje djelo. Tako je bilo, čini se, i u crkvi Sv. Marije, gdje je taj pomoćnik bez dvojbe izveo kipove

Margarete Kortonske na oltaru Majke Božje Žalosne, Ivana Evanđeliste na oltaru Sv. Ane i Sv. Antuna na oltaru Sv. Josipa, kod kojeg mu je glavni majstor, stvaralac bez sumnje svih ostalih statua, zacijelo pomogao, da djelo dobije jači i savršeniji izražaj.

O tim ću djelima i njihovim dvama stvaraocima, obzirom na vrijeme u koje su živjeli i u koje su ta djela nastala, govoriti na kraju ove radnje, tj. poslije slijedećeg opisa propovijedaonice i oltara na kojima se ona nalaze i gdje ću ih usput i spomenuti, a donekle i opisati.

Propovijedaonica (slika 2).

Kako sam već jednom spomenuo, donji je dio propovijedaonice izrađen dijelom od mramora, a dijelom od gustog vapnenca, a gornji dio, tj. baldahin, od drveta. Prilazi joj se preko stubišta od deset zavojitih stepenica izrađenih od bijelog pohorskog krupnozrnog mramora. Na početku tog stubišta stoji stup (pohorski krupnozrni mramor) sa malim anđelom (kararski mramor) koji s lijeve strane drži ovaj natpis: »Dedit mihi Dominus lingvam mercedem meam et in ipsa laudabo eum ecc. 51 ver. 30.

Između tog stupa i glavnog izbočenog dijela propovijedaonice nalazi se pozlaćena stubišna željezna ograda. — Izbočeni se dio dijeli u tri polja razdijeljena mramornim lezenama: srednje veće, a dva postrana manja. Ta dva postrana ispunjena su tek neznatno izbočenim kartušama, a u srednjem je izrađen od bijelog kararskog mramora reljef »Propovijedi Ivanove Židovima«, o kom ću govoriti malo kasnije.

Na raščlanjenom, a poput mramora obojenom, baldahinu dižu se četiri volute sa zelenim vijencem na vrhu, koji uokviruje pozlaćenu plohu sa židovskim slovima. U prednjem dijelu je križ, oko kojega se ovila zlatna zmija, a pred njim dvije isprekrštene ploče deset zapovijedi Božjih.

Glavni oltar (slike 3, 4 i 5).

Glavni oltar je tip baroknih tabernakul-oltara koji i uopće služe kao glavni oltari. Oni nisu prislonjeni stijeni, već stoje podalje od nje, slobodni, a bitno im je menza i tabernakul, dok im je oltarna slika pričvršćena na stijeni prostora iza njih. Otkako je Bernini stvorio oltar Sv. Terezije u S. Maria della Vittoria i tabernakul u Sv. Petru, i otkako je nastalo pročelje SS. Vicenza i Anastasia od Martina Longhia mlađega i druga barokna djela sličnog tipa, a naročito oltar karmelićanina Giuseppe Pozza u St. Maria dei Gesuiti u Veneciji¹³⁶⁾, lakše ćemo si moći pretstaviti postanak glavnog oltara, odnosno njegova tabernakula u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani od Francesca Robbe, pod čijim je uplivom — ali potpuno individualno i invenciozno — stvoren naš lakši i elegantniji glavni oltar u Sv. Mariji koji se po ljepoti svojoj može s njim mirne duše takmičiti.¹³⁷⁾

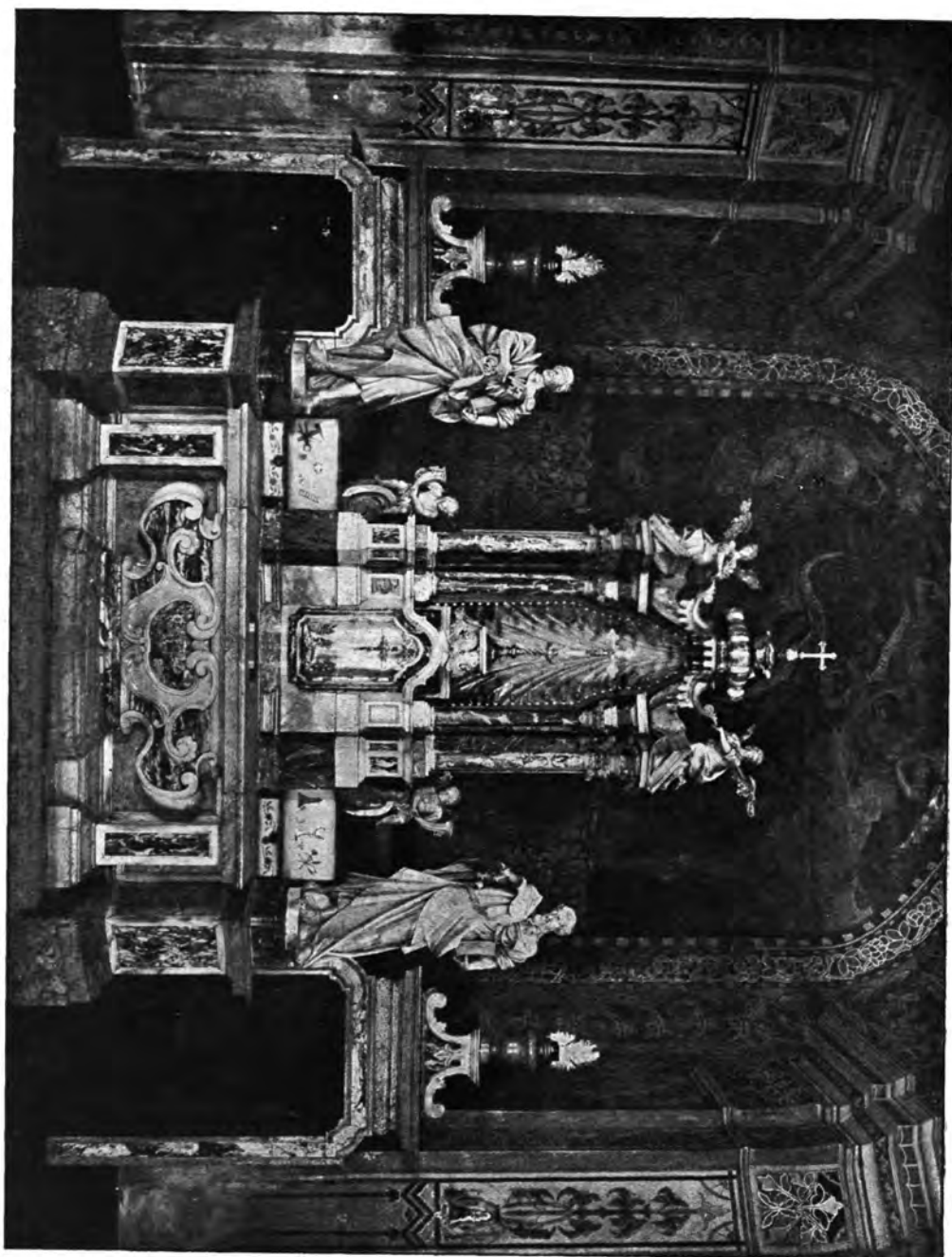
¹³⁶⁾ V. Corn. Gurlitt, *Geschichte des Barockstiles in Italien*, Stuttgart 1887, str. 325.

¹³⁷⁾ Veliki oltar u župnoj crkvi u Slavini u Istri ima posve sličan gotovo jednak mra-

morni tabernakul kao što je ovaj u našoj crkvi Sv. Marije. Na vrhu tog oltara stoji zapis iz g. 1826 koji nam odaje ujedno i godinu (1826) kad je taj oltar postavljen. Taj

Sl. 2. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Ivanove propovijedi Židovima
Mramorni reljef na propovjedaonici.

Sl. 3. Zupna crkva Sv. Marije u Zagrebu, Glavni oltar u svetišću.

Sl. 4 i 5. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Kipovi Sv. Petra i Pavla na glavnom oltaru u svetištu.

Pristupa mu se trima stepenicama, od kojih je na najvišoj, tamo gdje stoji svećenik, umetnut velik pravokutnik sastavljen od crnih, crvenih, žutih i bijelih pločica, a okviren rubom od bijelog mramora.

Antependij između dva pokrajna stupića izbočen je u obliku ornamenta inspiriranog bez sumnje antependijem Robbinog oltara Sv. Emerika u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi. U taj srednji, izbočeni dio, umetnut je njemu sličan ornament koji uokviruje plohu oblika jabuke.

se zapis zacijelo tiče stražnjeg dijela oltara koji se diže nad tabernakulom i postranih kipova, jer su oni izrađeni u stilu koji odgovara toj godini, dok je sam tabernakul sigurno stariji, a možda ga je pače izradio isti

majstor koji je izradio naš tabernakul u crkvi Sv. Marije. (Janez Zabukovec, *Slavina, Prispevek k zgodovini župnij Ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910, str. 97.—98.)

Sl. 6. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Oltar Sv. Josipa.

Sl. 7. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Oltar Sv. Marije Žalosne.

S obje strane menze, a na dosta niskim i jakim četverouglatim stupovima, stoje vitke i visoke statue Sv. Petra i Pavla koje se krasno usklađuju sa ras-košnim baldahinom što se nad tabernakulom diže na lakim šarenim stupićima, isprekidanim zabatima i ležajima što ponavljaju motive postranih oltara. — Na okrajke tih zabata kao da su upravo sletjela dva anđela držeći u ruci volutaste krajeve krune baldahina. Druga dva simpatična debeljkasta anđelčića sjede na donjem kraju malo skriveni držeći rogove kao drške za cvijeće i čine prijelaz na srednji dio gdje su se, usred oltara na tabernakulu, priljubile jedna uz drugu dvije prekrasne anđeoske glavice kojima su se tijela stopila u jedno, kao što to ponekad biva i s ljudskim dušama kad se načas odvoje od ove naše sebične individualističke sfere.

Postrani oltari

Postrani su oltari konstruktivno rađeni pod utjecajem bivših Robbinih baroknih oltara u katedrali. Naročito pod utjecajem oltara Sv. Emerika koji se danas nalazi u Novoj Vesi u crkvi Sv. Ivana. Razmjeri su njihovi doduše manji, a i pojedini dijelovi čedniji i jednostavniji — a i mnogo mirniji nego kod Robbinih oltara (a to je i razumljivo, jer su stvarani u vrijeme koje je težilo za pojednostavljivanjem i smirenošću), ali je veza među njima očita. Ti su postrani oltari — dva i dva — konstruktivno međusobno sasvim jednaki. Oltar Sv. Josipa jednak je oltaru Majke Božje Žalosne, a oltar Sv. Ane oltaru Sv. Triju Kraljeva. Razlikuju se jedino po kipovima koji stoje sa strane i slikama koje su umetnute u sredini. Izrađeni su, uglavnom, kao i glavni oltar, od istog građevnog materijala od kojega je izrađen i Robbin oltar Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu, a i drugi »mramorni« oltari koji su u ono vrijeme, iako nekoliko decenija prije, rađeni u katedrali.

Oltari Sv. Josipa i Majke Božje Žalosne izgledaju otprilike ovako (sl. 6 do 11): U sredini jedine stepenice kojom mu se pristupa, tj. podnožja na kojem stoji svećenik, umetnut je pravokutnik sastavljen od crnih, crvenih i bijelih pločica, omeđen uskim okvirom od crnog gustog vapnenca. — Donji dio oltara sačinjavaju oltarni stol i četiri uglata polustupa, sa svake strane stola po dva. — Antependij je razdijeljen u tri polja: srednje široko, a oba postrana uska. Sva tri uokvirena su okvirom od bijelog kararskog mramora. Na srednjem polju, na pozadini od crveno-bijele mramorne slovenačke breče, nalazi se ornament od crvenkastog gustog vapnenca koji okružuje jabukoliku plohu od bijelo-sive pjegaste kararske breče. — Oltarni se stol neznatno sužava do raščlanjene njegove baze koja je izrađena od kranjskog sivo-crvenkastog gustog vapnenca i koja je u istoj visini sa bazama pokrajnih uglatih polustupova. Ti se polustupovi dižu dosta visoko iznad menze i završavaju vijencem koji, produljivši se kroz čitavu širinu oltara, čini prijelaz iz donjeg njegovog dijela u srednji. U te su polustupove, izrađene od kranjskog sivo-crvenkastog gustog vapnenca, umetnute ploče od crveno-bijele slovenačke mramorne breče i od pjegaste kararske breče, omeđene uskim, malo izbočenim i zaobljenim okvirom od bijelog kararskog mramora. Dvije stepenice koje se nalaze između tog vijenca i oltarne

Sl. 8 i 9. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Antuna i Sv. Franje Ksaverskoga na oltaru Sv. Josipa.

menze, drvena su imitacija mramora. — U srednjem se dijelu oltara, u sredini nalazi u okviru od crveno-bijele slovenačke mramorne breče slika »Smrti Josipove« odnosno »Pietà«. Na vrhu tog okvira izrađene su dvije priljubljene andeoske glavice, a u uglovima nad slikom, na pozadini od sivo-crvenkastog gustog vapnenca, bijeli ornament hrastova lišća. — Lijevo i desno sa strane oltara stoje okrugli stupovi sa korintskim glavicama od brečastog gustog, crveno-zelenkastog vapnenca, a iza njih su prislonjena stijeni po tri raznobojna pilastra. — Kraj stupova sa kraja oltara, stoje na malim četverouglatim ležajima i okruglim bazama statue SS. Antuna i Franje Ksaverskog, odnosno Sv. Margarete od Cortone i Efrema pustinjaka i pokajnika.

Sl. 10 i 11. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Margarete Kortonske i Sv. Efrema Pokajnika na oltaru Sv. Marije Žalosne.

(Sv. Antun odjeven u dugu monašku haljinu sa krunicom pričvršćenom o pojas i sa raspelom u rukama potpunoma potsjeća na Margaretu Kortonsku sa sličnom draperijom i sa sličnim raspelom. (Kraj Margarete Kortonske leži sa strane pas.) Franjo Ksaverski je u roketi koju je otkopčao pokazujući srce, iz kojeg suklja plamen. Golo tijelo Efrema pokajnika ogrnuto je teškim i debelim plaštem prebačenim preko ramena lijeve ruke kojom ga i pridržaje u visini pojasa. — Desnom rukom grčevito stišće — prislonjene na desno rame — simbole svog mukotrpnog i pokajničkog života: križ i bič.)

Sl. 12 i 13. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Stjepana Kralja i Sv. Emerika na oltaru Sv. Triju Kraljeva.

Nad korintskim kapitelima stupova i pilastera iza njih diže se epistil od sivo-crvenkastog gustog vapnenca i kararske breče na kojem počiva gornji dio oltara koji je sasvim jednostavan: na krajevima raščlanjenog vijenca nalaze se okrajci prekinutog zabata, a između njih, u sredini, prislonjena stijeni vaza (na plošnom duguljastom i na svom gornjem kraju u volutama prema unutra uvinutom postamentu) iz koje suklja plamen.

Druga dva postrana oltara (sl. 12 do 15) konstruktivno su gotovo jednaka prvim dvima. Razlika je mala i na prvi pogled neprimjetna. — Usred podnožja

Sl. 14 i 15. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Ivana Evangeliste i Apostola Tadeja na oltaru Sv. Anc.

umetnut je opet pravokutnik od bijelih, crvenih, žutih i crnih pločica, omeden okvirom od crnog gustog vapnenca. — Antependij nema tri polja već samo jedno, a na njegovoj je pozadini od crveno-bijele slovenačke mramorne breče izraden ornamente koji uokviruje plohu oblika jabuke i koji je uglavnom jednak onom na prvim dvima oltarima. Lijeva i desna strana oltarnog stola ne završuju oštrim bridovima kao prije, već nekim malo uvinutim volutama. S obje strane menze stoje opet po dva uglata polustupa sa umetnutim pločama (od crveno-bijele slovenačke mramorne breče i kararske breče), od kojih se

dvima krajnjima gornji krajnji dijelovi ispod vijenca ne završavaju više uglato, već u volutama koje su uvinute prema unutra. Nad vijencem tih polustupova diže se srednji dio oltara usred kojega se u okviru (od crveno-bijele slov. mramorne breče) nalazi slika poklonstva Sv. Triju Kraljeva, odnosno Sv. Ane i Joahima sa malom Marijom. — Na gornjem dijelu mramornog okvira izrađene su dvije priljubljene andeoske glavice, a u uglovima nad slikom, na pozadini od crveno-sivog gustog vapnenca, bijeli ornament hrastova lišća kao i na prijašnja dva oltara. S obje strane slike stoje dva okrugla stupa sa korintskim glavicama izrađena od bijelog pohorskog mramora sa sivkastim žilama (a možda je to i slabija vrsta kararskog mramora (terca ili kvarta), a ti stupovi u svom donjem dijelu imaju lezene od crveno-bijele slovenačke mramorne breče. Iza njih (stupova) se nalaze prislonjena stijeni po tri raznobojna pilastra, a kraj njih statue SS. Stjepana i Emerika odnosno Ivana Evandelite i Apostola Tadeja. (Sv. Stjepan i Emerik odjeveni su u slična odijela sa razno prebačenim plaštevima. Sv. Stjepan drži u desnoj ruci žezlo, dok lijevom pridržaje plašt koji mu, ovijen oko iste ruke, uglavnom pokriva donji dio tijela. — Na glavi ima krunu, oko vrata medaljon, a na nogama čizme. Sv. Emerik koji je slično odjeven (jedino nema krune na glavi) upro je, kao i on, pogled prema gore, desnicu privinuo na grudi, dok lijevicom, u kojoj drži široku sjekiru, pridržava plašt, koji mu, kao okliznuvši se sa ramena, u jakim naborima prekriva srednji dio tijela.

Ivan Evandelista, sa orlom do nogu, koji ima u kljunu tintarnicu, drži u lijevoj ruci, privinuto na grudi, otvoreno evanđelje, na čijim se stranicama vide prve njegove riječi: »In principio erat verbum«. — Apostol Tadej, ogrnut dugim plaštem, drži u desnoj ruci toljagu o koju se opire, a u lijevoj knjigu.

I na ovim dvim oltarima gornji dio je sasvim jednostavan: nad raščlanjenim vijencem prislonjen je stijenijepo izrađen plošni zabat sa bijelom zvijezdom odnosno golubicom u sredini.

* * *

Nesumnjivo je, kako smo već spomenuli, da su u crkvi Sv. Marije radila dva majstora. Od jednog zacijelo potječu statue Margarete Kortonske, Ivana Evandelite i Sv. Antuna, a od drugog kud i kamo savršenijeg, naprednijeg i profinjenijeg majstora statue apostola Tadeja, pokajnika Efrema, Sv. Franje Ksaverskog, SS. Stjepana i Emerika i SS. Petra i Pavla (koji je još pod Robbinim utjecajem); a vjerojatno i reljef na propovijedaonici zbog osebuje zamisli i vrsnoće izrade.

Kolika je bila razlika između ta dva majstora, koliko su se oni odvajali jedan od drugog svojim shvaćanjem, gledanjem i snagom izražavanja duševnog života svog doba, koliko je životne snage, iskustva, stvaralačkog zanosa, te umjetničkog pregnuća bilo u jednom, a bespomoćne nemoći i pustog prenemaganja u drugom, o tome nam najljepše govore te njihove osebuje uklesane za vječnost u kipovima na oltarima odnosno reljefu na propovijedaonici.

* * *

Premda je XVIII vijek uvidio dekadentnost svoje manirističke umjetnosti i tražio istinski, savremeni likovni izraz, odričući se preraznih, pustopašnih hirova rokokoja, i težeći za staloživanjem, za statikom i plemenitom jednostavnošću antike, kako nam svjedoče neki Bouchardonovi likovi u pariškom St. Sulpice i Houdonove Dijana, Frileuse i druge, ipak nije niko uspješno riješio taj zadatak.

Mnogi će držati i suviše smionom moju tvrdnju da je umjetnik izvrsnih kipova i reljefa u crkvi Sv. Marije ipak uspio da oživotvori tu želju umjetnosti svog doba. Dok je Houdon tek u svojim portretima, naročito u Mirabeau-u (g. 1800) uhvatio i ovjekovječio izraz slobodumnog čovjeka svog doba, naš je umjetnik stvarao likove sa houdonovskim glavama prije Houdona i ovio im tijelo snažnim, novim, svojim naborima koje su spontano stvorili njegova lična životna snaga i umjetničko pregnuće, i dao cjelovite proživljene savremene likovne izražaje kojima nije bilo premca u to doba u svojoj Evropi.

Francesca Robbu smatrali smo dosada najvećim skulptorom našeg XVIII vijeka. — Njegova je umjetnost tek kasni izdanak preciozne elegancije i konvencionalnog manirizma visokogotske gospoštijske otmjene kulture koja se već odavna izživjela i izmoždila. Robba je njegovao stil Veita Stossa umekšan i zaobljenijih baroknijih prelaza. Osobina njegovih djela je neka sentimentalna melankolija kultivirane, afektirano osjetljive bolećive osjećajnosti.

Naš nepoznati ekspresionist odvaja se i od Robbe i od baroka uopće, izrazitije, individualnije nego svojevremeno Puget, jer se odvaja ne samo osebnosti izražaja nego jezgrom: suštinom svog gledanja na duševni život onog doba. — Valja s ljubavlju proučiti osebnosti njegovih kipova, proučiti govor njihovih lica i linija, nabora i pokreta koji nisu kao Robbini tek poprimitljene kultivirane stilske konvencionalnosti, nego samonikli živi izraz savremenog sprelamanja i usklapljanja snažnih misaonih smjernica. — Za to je najljepši primjer Sv. Emerik.

Karakterističan je za našeg umjetnika tok draperije, koja niče iz zemlje i uzdiže se u snažnim linijama prema glavi.

Iz zemlje čupa čovjek Rousseau-ova doba istinu svog bića, iz zemlje niču nove snage i ovijaju mu dušu, kovitljaju njome, lome je i uznose, dok pogled netremice zuri u svemir i u dubinu svog ja.

U tim se linijama uklesala borba slobodnog prosvijećenog shizmatičkog uma, da se protisne kroz vrtlog misli na svijetlo istine.

Prvo ćemo promotriti reljef na propovijedaonici, jer se u njemu odrazila duša čitavog terezijanskog doba. I iskreni zanos za nove darove prosvijećene znanosti francuskih enciklopedista i modno afektirano oduševljenje za prirodu Marie Antoinette sljedbenice osjećaja Jean Jacques Rousseau-a. — Bilo je to i doba službeničke odanosti našeg plemstva koje je nagrnulo na bečki dvor, da se klanja milostivoj carici koja će im za naknadu dati visoka odlikovanja i odgojiti im djecu u svom »Theresianumu« u još savršenije službenike i možda ih čak uvrstiti u svoju tjelesnu gardu. Ta službenička odanost obuzela je i umjetnika našeg reljefa, karijeristu, koji se svijesno ili nesvijesno prilagodio

duhu svojih gospodara-naručitelja: svećenstva i plemstva, uživio se i poistovjetio s njihovim gledanjem na svijet (sl. 2).

Prikazan je Ivan Krstitelj kako propovijeda Židovima da se približava carstvo nebesko (Matej III. 2).

Ivan nosi zastavicu s natpisom: Ecce agnus Dei, evo janje Božje koje uzima na se grijehe svijeta (Ivan I. 29).

Došao je da dâ narodu Gospodinovu razum spasenje; došao je, da obasja one, koji su u tami (Luka I. 77, 79).

On ne bijaše svijetlost, ali dođe da svjedoči za svijetlost. To bijaše istinita svijetlost koja obasjava svakog čovjeka koji dolazi na svijet. U svijetu ona bijaše, i svijet kroz nju posta, i svijet je ne pozna. Svojima dođe i svoji je ne primiše. Ali svima koji je primiše, koji vjeruju u ime njezino, dade ona moć, da postanu sinovi Božji (Ivan I. 8—12).

To je eto došao da objavi Ivan. Pokajte se! Pripravite put Gospodnji, poravnite staze njegove (Matej III. 2, 3).

I zbilja je divno prikazano to svitanje spoznaje u čovjeku, o božanstvu života u njemu i svemu što postoji. I morat će svaki da uzme na se grijehe svijeta, morat će da ispašta za zablude svoje i bližnjih svojih, ali će se u patnji i pročišćivati, a u iskušenju će čeličiti i skupljati snagu da ustraje dok ne dođe vrijeme kad će čovjek biti dostojan Istine.

U stavu i u golu tijelu Ivanovu ima nešto od one samodopadne mlitave mekoće onih mogućnika kojima se i trebao svidjeti taj reljef.

Lijepa, iskrena i duboka predanost ogleda se u liku Prosvijećena čovjeka koji doduše nemarno sjedi kraj stojećeg Krstitelja, ali to mu opraštamo, jer vidimo kako je zaneseno upro pogled u svemir i u sebe spoznavajući veličajnost svog ličnog bivstvovanja i ovog novog vječnog svijeta, golemog prekrasnog svemira koji je nezasiťnu blaziranu dušu baroka i rokoka ispunjavao novim snažnim nepoznatim čuvstvima za kojima je toliko čeznula u svojoj lagodnoj, beskrajnoj a praznoj dokolici.

Ta su dva lika najljepši dio reljefa, dok na desnoj strani, u dječaku koji se popeo na stablo vidimo afektiranog mladića koji bi htio da svima pokaže svoje modno oduševljenje za prirodu; vidimo uistinu umjetnika samog, a i čitavo doba koje nije osjećalo lažnost i neopravdanost tog motiva, sasvim proizvoljno i besmisleno preuzetog sa karakterističnih bizantinskih i rano-talijanskih prikaza Kristova ulaza u Jeruzalem.

Dolje se naslonio na drvo neki boucherovsko-koketni »berger«, a straga vidimo još nekoliko oduševljenih posmatrača Veličine Božje, čija samosvjesna umišljenost prelazi u patetiku i afektaciju.

Pored njih umjetnik kao da je prikazao samoga sebe kako leži u travi i razmišlja o novom svijetu svog doba; tako je jednostavan taj lik, tako iskren, nenamješten i bliz.

I onaj anđeo na početku stuba propovijedaonice koji drži natpis utjelovljena je duša onog vremena, spremna da štuje Boga, da mu se divi i da mu služi na novi, sasvim novi način prosvijećena ljudskog bića koje zbunjeno stiće k ustima nesigurnu, neodlučnu ruku u slutnji novih, velikih i slobodnih istina.

A sada da promotrimo kipove na oltarima.

Dok su sveci kod Sv. Ivana u Novoj Vesi nekako tvrdi i opori u svojoj samouvjerenosti, oni kod Sv. Marije oduševljavaju svojim iskrenim, iako barokno pretjerano istaknutim zanosom.

Prekrasan je Sv. Emerik. Dok mu je mišićje lica zgrčeno u naprezanju da se otkine od svjetske svakidašnjosti i upozna besmrtnost života, lakoća njegova držanja, pa veliki nabori što se sijeku u jakim sigurnim kutovima, a naročito iskreno predani pokret desne ruke, prožeti su svijesnom nepokolebivom vjerom u intuicije.

Sv. Stjepan je tako ushićen i preobražen veličajnošću života što ga ćuti u sebi i svemu što živi, da mu je onaj divni krilati ritam što struji najljepšim stavcima Beethovenovih himna Stvoritelju, pokrenuo uda kao da će u zanosu spoznaje zaplesati dostojanstvenu »pavane royale« poput obreda zahvalnosti Gospodinu za uzvišeno ćuvstvo ljudskog gospodstva što se u njemu objavilo.

Groteskni Sv. Franjo Ksaverski upravo se zaneseno razmeće svojim ćuvstvima — pravom talijanskom patetikom. — Izvanredno je ono drhtanje što mu prožima ćitavu dušu, prelijeće po naborima preko trupa i struji nervoznim valovima sve do u dno rukava, a haljina mu se uzvija i polijeće kao da i on pleše. Lice mu je kao u kakova vraća što ljubi svoj zanos kao što su ljubili svoju nadmoć i uzvišenost privilegirani odabranici XVIII vijeka. — Ta bi nam njihova ćuvstva danas bila draga, a možda ćak i sveta, kad ne bismo znali, da su se kasnije izrodila u prljavu bahatost i preziranje puka izazivajuć revoluciju.

Jedan jedini veliki trak odjeće vlada likom Sv. Antuna, kao što je jedna jedina misao vladala njegovim bićem: žrtva božanskog ćovjeka koji je iz ljubavi darovao sebe svojoj braći u Bogu.

Naš je umjetnik proživio jednostavnost i velićajnost svećevu; ali vidimo kako mu se mućno i nevoljko upiljio um u tu neobićnu misao, u doba samo-svijesna triumfa ćovjećje spoznaje, otimajući se naslućenoj istini da ga ne prevlada i liši sadanje sreće koja se još nije izživjela u njemu.

Pa još se i mi danas zavaravamo i obmanjujemo kojećim samo da odgodimo ostvarenje neminovne dobe koja će se pokoriti zakonu da ljudski razvitak mora naći vrhunac svog uzvišenja u poniznosti, u dobrovoljnom i iskreno uvjerenom služenju ćovjeka, raspetog za sreću sve svoje drage braće. — A i bolje je da odgaćamo dok ne nikne zbilja dragovoljno i iz iskrenom uvjerenja.

Otajstvo poćetka bivstvovanja bilo je suviše tećak problem za našeg umjetnika i zato se njegov Sv. Ivan s otvorenom knjigom Otkrivenja utekao precioznom prenemaganju koje vuće lozu od Correggia, premda se uglavnom obrazovalo već u doba helenistićke umjetnosti.

(Sv. Ivan je vjerojatno prije drćao u ruci pero, dok mu orao drći u kljunu tintarnicu. I taj orao je rućan gnjecavom oblinom svojih lijelih nogu i slabim tijelom posutim mlitavo mekim perjem.)

Kako je, naprotiv, divan lik apostola Tadeja iz kojeg upravo izbijaju samonikla volja i snaga. Krasnim i sigurnim zamahom prebacio je ogrtać preko

ramena i drži u lijevici knjigu Saznanja, koraca čvrstim korakom gledajući samosvijesno u Božji svijet pogledom prosvijećena čovjeka enciklopedističkog doba, oslobođena mnogih predrasuda, koji se opire o svoju dušu, jaku i kvrgavu poput toljage, što je drži u desnici. Na licu mu lebdi predosjećanje budućeg velikog saznanja za kojim slobodni no nezadovoljni um teži željno, ali sa strahom pred nepoznatim.

U slabom djelu Margareti od Cortone pribjegao je naš umjetnik teatralnoj pozi koju je htio da poljepša i učvrsti onom jednostavnom linijom Sv. Antuna, da tako prikrije svoju bespomoćnost pred problemom ovčje predanosti bogobožne i bogodopadne ženske duše kojoj nije znao dati dublji i ispravniji izražaj.

Izvanredno je lijep Sv. Efrem Pokajnik. Ganuće mu se prelilo u dubokim naborima po licu, a drhtavom, uzbuđenom rukom stišće svežanj proživljenih muka svoje ispaćene, ali pročišćene duše. Kao masnice su grubi, surovi i teški njegovi nabori, ali dragi su mu ti prvi mučni plodovi posvećeni novom životu.

Napokon ako promotrimo dva lika glavnog oltara Sv. Petra i Sv. Pavla, vidjet ćemo kako se ta dva složna saradnika silno razlikuju u izražaju duševnog života što im ga je udahnuo njihov ljudski stvoritelj, umjetnik.

Ushićenje, ganuće i zahvalnost što se odražuju na licu Sv. Petra mogli bi gotovo da se takmiče s prekrasnom upravo dirljivom duhovnošću El Grecova lika, tog Kristova izabranika u Escorialu. I premda se divne, poletne krivulje, u kojima zanosno vijori svečeva odjeća, odvajaju od El Grecova shvaćanja, drage su nam, jer su iskren, osebujan i snažan izraz života svog doba.

Dok je Sv. Petar tako svež, snažan i poletan, na Pavlovu licu vlada zasićena umornost potsjećajući na lica onih svećenika kojima je činovička njihova služba posvakidanjila i lišila čara veliki apostolski njihov zadatak.

Ni jaki, široko prebaćeni nabori odjeće, što odišu stalozenom iskusnošću starog mučenika, ne mogu da prikriju njegovu bezvoljnu iscrpljenost.

Naš je umjetnik, kako smo vidjeli, proživio u svojim likovima duboke istinske duševne doživljaje. Elementarnom silom izbijaju iz tih djela nove spoznaje prosvijetljenog 18 vijeka. Neobična čuvstva ispoljuju se u snažnim naborima i ushićenim licima.

Taj je čovjek dao baroknoj umjetnosti svoju životnu snagu, kao što su Giovanni Pisano i Donatello svojim umom i srcem obogatili umjetnost gotike. — On je osjećao duhovni život svog vremena kao malo tko u ono doba i u savršenoj tehnici do koje se dovinuo barok, vidio neizmjerne i najraznovrsnije mogućnosti izražavanja vlastitih proživljavanja i osjećaja, i umio genijalnom rafiniranošću stvoriti sintezu onodobne savršene tehnike i duhovnog života. Postignuće tehničkog savršenstva njemu ne znači svrhu, već sredstvo da izrazi život — ne efekt, — jer mu je umjetnost namijenjena životu. — S divnim tehničkim znanjem, gotovo virtuoznošću, stopila se njegova lična životna snaga i spontano stvorila cjelovite jake proživljene savremene likovne izražaje koji su se potpuno odvojili ne samo od Robbe, nego i od baroka uopće.

Izvijena S kompozicija, izrazita stilska značajka umjetnosti prve polovine 18 vij., a i jedna od značajki Robbinog stila i uopće kasnog baroka, kod našeg se umjetnika postepeno potpuno izgubila. — S njome je nestalo i labilnosti, mekoće, graciozne elegancije, slatke sentimentalnosti, nježnosti i ljupkosti Robbinih statua. — Figure stoje pred nama sigurno, pogledom uprtim u svijet, u Boga. — Cijela težina njihovih tijela počiva bilo na lijevoj, bilo na desnoj ili na obje noge, a uvijek poduprta karakterističnom draperijom, koja se, kao proklijala iz zemlje, uzdiže u snažnim linijama prema glavi i ovija im čitavo tijelo. — Stavovi su se učvrstili, a nabori osnažili i čvrsto povezali uz dušu uskladivši se sa čitavim izražajem.

Ispačeno tijelo Efrema pokajnika, fino modelirano i izrađeno s osobitom ljubavi i za najsitnije detalje, ovila je odjeća punih i teških nabora koji u čvrstim i sigurnim linijama struje straga preko leđa, prebacuju se preko lijeve ruke i stapaju se sa širokim i otvorenim dijelom draperije koja prekriva prednji dio tijela, skuplja se u lijevoj ruci i potom pada prekrivajući lijevu nogu iznad koljena. Nabori su puni i zaobljeni. A težinu draperije kao da olakšava njen donji rub usklađenih resa. Težište tijela leži u obim nogama kojima kao da pomaže jaka i široka draperija iza njih. Stav čitavog tijela je jednostavan i dokazuje potpuno oslobođenje našeg majstora od svečanih i namještenih poza Robbinih.

Čvrsto koracanje apostola Tadeja ne odrazuje se samo u pokretu nogu, već je ono prošlo čitavo tijelo koje bezobzirno i zanosno hrli naprijed za istinom. Nabori odjeće ovili su mu se oko tijela poput jakih misli koje su ga zaokupljale i sredili se u gornjem dijelu plašta koji je, prebačen krasnim i otvorenim zamahom, preko lijevog ramena, u čvrstoj i odrešitoj diagonali zaokružio i povezao čitavo tijelo. A kao kontrast teškim i jakim naborima plašta je laka, slobodna i poletna donja odjeća svečeva. Dugoljasto njegovo lice sa karakterističnim i jako izbočenim jabučicama, pa razmjerno niskim i naborima prekritim čelom i sa kratkom fino izrađenom i čitavom fizionomijom, divno usklađenom bradom, izrađeno je sa velikom ljubavlju.

Čitavo tijelo Sv. Emerika upravo je sraslo sa masivnom draperijom koja se diže iza njega i u jakim odlučnim potezima prelazi u diagonalu srednjim dijelom svečeva tijela. Nagomilani nabori plašta teški su, gotovo glomazni, i u jakom kontrastu sa potpuno sredenom i uglađenom i sasvim uz tijelo privinutom donjom odjećom svečevom. Pokret desne ruke, sa toliko vjere i usrdnosti privinute na grudi, stopio se u divan sklad sa prekrasnim i neobično profinjenim licem koje je jedno od najljepših i najkarakterističnijih što ih je naš majstor izradio.

Draperija plašta Sv. Stjepana koja se ovija oko lijeve ruke prelazi preko leđa i struji u čvrstim linijama prednjim dijelom tijela iznad koljena, da se skupi u šaci lijeve ruke, vrlo potsjeća na tok draperije Sv. Ane na oltaru Majke Božje (iz g. 1722) od Jakoba Contieria u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani. — Isti tok draperija naći ćemo i kod Robbe na Sv. Katarini u istoj crkvi Sv. Jakoba, a sličan tok na desnome svecu jednog mramornog oltara u katedrali u Klaggen-

furtu od nepoznatog umjetnika. Ali dok su kod Sv. Marije nabori puni a prelazi finiji i određeniji, jer ih je stvorila i uskladila sa čitavim izražajem jedna jaka misao, dotle su kod Robbe i kod nepoznatog majstora u Klagenfurtu ti nabori sitniji neodređeniji uskomešani i pobrkani.

Sv. Franjo Ksaverski prikazan je kao i apostol Tadej u jakom gibanju koje ga upravo neobazrivo zanaša na njegovu desnu stranu i kao u blago naglašenom luku povlači srednji dio njegova tijela u prostor. To gibanje kao da je najjače u donjem dijelu, i prelazeći u gornji dio njegova tijela sve se više stišava i staložuje. Premda se on svojom odjećom (roketom i tunikom), pa držanjem ruku i pokretom tijela vrlo bliži Robbinom Franji Ksaverskom na oltaru Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu, ipak se on odlikuje novoproživljenom, silnijom sažetošću izražaja.

Lik Sv. Pavla, najrodniji Robbinim djelima, otmjenom i usklađenom draperijom, te blaziranom smirenošću svojom pravi je kontrast Sv. Petru čiji se plašt — opet kao nikao iz zemlje — diže strmo s lijeve donje strane svečeve i stapajući se sa tunikom prekriva leđa poput snažnog oklopa, da zatim prede u svitku ispod lijeve ruke u prednji dio tijela, iz kojeg se svitka opet razvija i širi u nepravilnu valovitu lepezu kojom kao da se otvara i predaje svijetu duša Petrova.

Sv. Ivana Evandelistu koji svojim graciozno-labilnim i izvijenim stavom, te nesređenom draperijom plašta prikupljenom otprilike u visini pojasa i mlakosentimentalnim izražajem lica potsjeća na rad Francesca Robbe, izveo je vjerojatno — kao i likove Sv. Antuna i Margarete Kortonske — drugi neki umjetnik, pomoćnik glavnog majstora. — Iako je Sv. Antun svojom redovničkom odjećom, stavom i čitavom zamisli neobično bliz Margareti od Kortone, ipak se on od nje razlikuje većom sigurnošću stava i čvrstoćom što se odrazuje i u odrešitim i jakim linijama stražnjeg dijela tunike i plašta svečevog — i jačim i savršenijim izražajem lica kod kojeg mu je vjerojatno pomogao naš glavni majstor.

* *
*

U slovenskoj baroknoj skulpturi koja je bila okrunjena Robbom kao svojim najsavršenijim pretstavnikom teško bismo našli izvor biti umjetnosti našeg majstora. — Među pretečama njegovim u skulpturi slovenskog baroka koji u Sloveniji slično kao i u južno-njemačkim krajevima počinje oko g. 1660, nalazimo Gašpara Dolmesingera, Mihajla Cussu, Luku Misleja, Angela Pozza, Jakoba Contieria, Bombassi Karla i Francesca Robbu. Izuzev Luku Misleja čija je umjetnost obzirom na savremeni ideal gracije zastarjela i svojim michelangelovsko-herojskim tipom pripada umjetnosti ranog baroka, svi se ti umjetnici idejno i načinom izražavanja više ili manje bliže umjetnosti koju je zastupao Robba.

Premda je tome tako, naći ćemo među djelima nekih od njih (na pr. kod Mihajla Cusse i Jakoba Contieria) momenata koji se odlikuju savremenijim, slobodnijim načinom i kao da naslućuju ono, što je naš majstor u crkvi Sv.

Marije zrelo i potpuno izrazio. To bi bile jednostavne i fine statue Evandelista na propovijedaonici zagrebačke katedrale od Mihajla Cusse i kipovi Sv. Joahima i Sv. Ane na oltaru Majke Božje (g. 1722) u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani od Jakoba Contieria: čvrsti i puni nabori kod Sv. Joahima, a naročito kod Sv. Ane, pa profinjeni izražaj oca i duboka bol na licu majke Marijine, morali su bez sumnje učiniti dubok dojam i na našeg majstora i dosta pridonijeti, da je on pošao novim putem stvorivši djela koja se možda u prvi čas čine kao nazadak, zato što su pošla drugim pravcem nego ona na koja smo u to doba navikli gledati kao na napredak.

No ta djela Mihajla Cusse i Jakoba Contieria, a i neka druga koja ću još spomenuti (a koja su, kako se čini, od našeg majstora), ostaju među tvorevina ma drugog karaktera osamljena i gotovo nezapažena.

Kao da se taj novi samosvijesni način izražavanja nije još mogao učvrstiti ni razviti u doba kad se ljudski duh tek oslobađao spona teologije, u doba kad slobodnjačke misli koje se sve više bude kao reakcija na vjerske borbe i trvenja, i nove tečevine na znanstvenom polju ostaju još uglavnom ograničene na uski krug pojedinaca, mislilaca, dok većina ostaje i dalje u neznanju i praznovjerju (čega ih oslobađa tek kasniji 18 i 19 vj.), i u doba jake protivureformatorske propagande poslije tridesetgodišnjeg rata koja je podupirala eklekticizam, prihvaćala s pouzdanjem staro utvrđeno i konvencionalno.

U takvoj kulturnoj atmosferi prekaljenoj idejama protivureformatorske crkve koja je stavila umjetnost u službu svoje propagande, Robba se, kao i njegov savremenik Metzinger u slikarstvu, potpuno snašao.

On je zacijelo udovoljio zahtjevima svećenstva odgojenog u duhu i u školama Isusovaca propagandista, svećenstva koje je spremno i sa zanosom prihvaćalo i služilo se novim sredstvima za propagandu vjere, gradeći prema talijanskim odnosno rimskim uzorima veličanstvene barokne crkve i ukrašujući ih najraznovrsnijim slikarskim, plastičnim i štukaturnim ornamentima.

To svećenstvo bilo je u to vrijeme vrlo bogato, a to je svakako igralo veliku ulogu u savremenom procvatu umjetnosti koji je bio koncem 17-stog i u prvoj polovini 18-tog vijeka u Sloveniji kao i uopće u južno-srednjeevropskim zemljama tako jak, da se do tada nijedno razdoblje u kulturnoj povijesti tih zemalja ne može s njime takmiti. Tada su se gradile po Sloveniji, a naročito u Ljubljani, raskošne barokne crkve opremljene efektnim oltarima, kipovima i slikama.

Budući da baš u to vrijeme nije bilo u Sloveniji domaćih majstora koji bi bili podobni da udovolje savremenim zahtjevima i potrebama na umjetničkom polju, to su naručitelji — uglavnom svećenstvo — bili upućeni na strane umjetnike, gotovo isključivo Talijane koji su u velikom broju djelovali ne samo u Sloveniji, nego i uopće u katoličkim zemljama susjednim Italiji. Među umjetnicima koji su bili u to doba zaposleni u Ljubljani nalazimo u velikoj većini talijanska imena: Angelo i Andrea Pozzo, Jakob Contieri, Bombassi Carlo, Pietro Janni, Giulio Quaglio, Karlo Carlini, Thomas Ferrata i dr. Oko g. 1720 došao je u Ljubljanu iz Venecije i mladi Robba. On je učio bez svake sumnje

u Italiji, ali gdje, to se ne zna sigurno. Najvjerojatnije je da je učio u Veneciji koja je koncem 17-tog i u prvoj polovini 18 vj. postala težište umjetničkog života ne samo Italije, nego i susjednih katoličkih zemalja.

Venecijanska skulptura tog doba, koja predstavlja kao i slikarstvo posljednju fazu talijanskog baroka, stoji pod jakim uplivom epigona Berninijevog stila, sa najistaknutijim predstavnikom Antoniom Corradinijem uz cijeli niz kipara kojih su djela patetična, slikovita i gracijozna.

To su karakteristike i Robbine umjetnosti koja je stilski povezana s kasnom baroknom venecijanskom skulpturom, premda se još do danas nije mogla utvrditi škola za koju bi se moglo reći da je iz nje proizašao Robba.

* * *

Mnogi znaci upućuju na to da autora oltara u crkvi Sv. Marije moramo tražiti među nasljednicima Francesca Robbe.

Iako nam je od Robbinih pomoćnika i učenika po imenu poznat tek jedan, ipak možemo upravo sa sigurnošću ustvrditi da je baš on bio stvaralac oltara i propovijedaonice u crkvi Sv. Marije.

Da je to bio uistinu, vidi se po komparaciji njegovih poznatih djela sa djelima u crkvi Sv. Marije, po godinama u kojima su ta djela stvarana i po činjenici da u to doba nećemo naći nijednog, pa ni anonimnog majstora koji bi u tome pitanju osim njega uopće mogao doći u obzir.

Bio je to Franjo Rottman kipar i arhitekt iz Ljubljane i najvrijedniji nasljednik Francesca Robbe.

Prvi puta u vezi sa Robbom javlja se Rottman 22 prosinca 1752 g. i to kao njegov vjerovnik.¹³⁸⁾ Kao pomoćnik njegov pojavljuje se on u zapisima prvi puta u Erbergovom djelu »Versuch einer krainischen Literaturgeschichte« (g. 1825; rukopis u narodnom muzeju u Ljubljani) gdje na strani 315-toj stoji o njemu slijedeći zapis: »Sein (Robbin) Gehilfe Franz Rottman, der denselben überlebte, setzte seine Arbeiten mit vieler Geschicklichkeit fort«.

Kao samostalnog majstora susrećemo Rottmana (prema arhivalnim podacima) g. 1763 u Slavini, odnosno Matejnoj Vasi (danas Mattegna) u Istri, g. 1766 u Gurku u Koruškoj i g. 1769 u Ljubljani.

Među arhivalnim podacima u slavinskoj župi nalazimo 19 listopada g. 1763 i podatak o pogodbi u kojoj se Franjo Rottman obvezuje da će u crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Matejnoj Vasi do dana Sv. Ivana Krstitelja g. 1765 ili već g. 1764 podići dva postrana oltara koji će biti slični glavnom oltaru, a za svakog će dobiti 325 gld. njemačkog novca. — Ta dva oltara neobično bliza, kako ćemo vidjeti, oltarima u našoj crkvi Sv. Marije, bila su posvećena g. 1770, jedan na čast Sv. Tilnu, a drugi Sv. Ahaciju.¹³⁹⁾

¹³⁸⁾ Čini se da je Rottman pomagao Robbi i kod izgradnje »vodeničara« pred magistratom u Ljubljani, pa mu je Robba ostao dužan kod tog posla 198 gld. 6 kr. i 2 vin. koju svotu Rottman potražuje. (Zbornik za umjetnostno zgodovino, g. 1927, str.

157.) (A. Vodnik, *Gradnja Robbovega vodnjaka pred mesno hišo v Ljublj.*, str. 125).

¹³⁹⁾ Janez Zabukovec, *Slavina, Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910, str. 130.—134. i *Zbornik za umjetnostno zgodovino*, g. 1925, str. 96.

U analima što se čuvaju u katedralnom arhivu u Gurku,¹⁴⁰⁾ a koje je napisao arhivar Jochan Sebastian Friedrich Syhn koji je živio u Gurku od 1700 do 1782, zapisano je da je u vrijeme Josipa Marije von Rehbach arhitekt i kipar iz Ljubljane Franjo Rottman dne 26 lipnja 1766 postavio na sjevernoj stijeni u kripti katedrale oltar Majke Božje (Liebfrauenaltar) za koji je majstor i to u dva navrata primio 635 fl. 30 kr. Oltar je bio rađen u Ljubljani i dopremljen u Gurk. — On je doduše drukčijeg tipa nego što su oltari u Matejnoj Vasi i u Sv. Mariji, jer je morao biti prilagođen kripti, ali se ipak duhom kao i nekim detaljima značajnim za Rottmana bliži oltarima u Matejnoj Vasi i u Sv. Mariji. — Rottman je trebao izraditi još jedan oltar u Gurku, ali navodno nije bilo za to novaca.¹⁴¹⁾

Među arhivalnim spisima augustinskog konventa u Ljubljani nalazimo da se Rottman 7 ožujka 1769 pogodio s konventom da će izraditi nove crkvene stepenice¹⁴²⁾ i da je za njih dobio 80 gld. i to u dva navrata (23. srpnja 1769 55 gld., a 4 rujna 1769 30 gld.). Na priznanici se potpisao »Francesco Rottman maestro di Tagliapietre, scultor di marmi«.

Ta su tri podatka i o oltarima u Matejnoj Vasi i Gurku i o stepenicama u Ljubljani ujedno i jedini dosada poznati arhivalni podaci o djelima Rottmanovim.

O životu njegovu doznajemo iz matice stolne crkve u Ljubljani da se na Svijećnicu g. 1740 oženio sa Justinom kćerkom Gašpara Rose, pri čemu su mu bili svjedoci slikar Franjo Ilovšek i Franjo Grabnik. G. 1757 postao je građanin Ljubljane gdje je i umro 11 siječnja 1788 g. u 78 godini života (Florijanska ulica br. 72). Rodom je bio vjerojatno iz Vipavske doline, jer tamo još i danas nalazimo prezime Rottman (»Zbor. za um. zgod.« 1925 str. 96).

Izgleda da je Rottman bio jedini važni pomoćnik Robbin. No nažalost znamo o njemu u vezi sa Robbom vrlo malo, a sasvim ništa ne znamo o njemu u vezi s njim, za vrijeme njegova (Robbinog) boravka u Zagrebu. Vrlo je vjerojatno da je i Rottman barem neko vrijeme bio u Zagrebu i kao pomoćnik Robbin. Jer ako je Robba pod konac svog života napustio Ljubljanu i nastanio se u Zagrebu, onda je naravno i sasvim sigurno da su i oltari koje je podigao u katedrali izrađeni u Zagrebu, a ne u Ljubljani — kao što je to bio oltar Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu — pa su prema tome i njegovi pomoćnici kod tog posla morali biti u Zagrebu, a među njima i Rottman, jer se i njegova ruka osjeća u tom velikom poslu u katedrali (naravno ako je Rottman istovjetan sa umjetnikom u Sv. Mariji).

¹⁴⁰⁾ »Annales Gurcenses seu Protocollum Arhivale incoatum atque in hanc formam Annalium congestum sub Regimine Mariae Josephi Baron von Rehbach (1744—1789)« (v. Carinthia, g. 1924, str. 6. (Dr. August Jaksch, *Zum achthundertjährigen Stiftungsfeste des Gurker Domkapitels 1124—1924*, str. 1.).

¹⁴¹⁾ Carinthia I., Klagenfurt 1896, S. 172. (Prof. Dr. F. G. Hann: *Beiträge zur neueren*

Kunstgeschichte des Gurker Domes nach archivalischen Aufzeichnungen im Archive des Domkapitels zu Gurk.) Rottmanov oltar u Gurku spominje se u velikom djelu Ginhart-Grimschitz, *Der Dom zu Gurk*, g. 1930 na str. 135. i u A. Schnerih-ovu djelu »*Der Dom zu Gurk*, g. 1925 na str. 89.

¹⁴²⁾ Te stepenice nemaju ništa naročito što bi nas moglo uputiti na Rottmana ili bilo kojeg umjetnika.

Koliko je tih pomoćnika bilo osim Rottmana teško je reći. No jedan je od njih, čini se, kasnije postao saradnikom Rottmanovim. To bi bio onaj majstor koji je na oltaru Sv. Emerika u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi u Zagrebu izradio kipove Sv. Lovrinca i Sv. Martina (kod kojeg je, čini se, kušao preuzeti od našeg majstora tok draperija koja niče iz zemlje), a u crkvi Sv. Marije kao pomoćnik Rottmanov likove Margarete Kortonske, Sv. Ivana Evandeliste i Sv. Antuna kod kojeg mu je naš umjetnik vjerojatno pomogao da djelo dobije jači i savršeniji izražaj.¹⁴³⁾

Ako je Rottman bio autor djela u crkvi Sv. Marije — a to ću pokušati da pokažem malo kasnije — onda vjerojatno potječe od njega i statua samosvijesnog i zanosnog Sv. Ladislava na lijevoj strani oltara Sv. Ivana Nepomuka u župnoj crkvi u Glini. Taj je oltar, kako je poznato, god. 1883 bio odstranjen iz zagrebačke katedrale i poklonjen spomenutoj crkvi, a smatra se jednim od četiri oltara što ih je Robba imao izraditi za katedralu. On je sličan Robbinim oltarima, osim antependija koji je po svoj prilici kasnije obnovljen. No izgleda da je to jedno od njegovih posljednjih djela (a možda i posljednje) na kojem su radili uglavnom, a vjerojatno ga i dovršili njegovi pomoćnici, među kojima je po svoj prilici bio i Rottman.

Osim te statue Sv. Ladislava, a možda i anđela koji pretstavlja simbol vjere, a nalazi se na vrhu istog oltara i neobično potsjeća i držanjem i stavom na anđela na početku propovijedaonice u crkvi Sv. Marije, nije, kako se čini, na tim zagrebačkim Robbinim oltarima, izveo nijedno veće skulpturalno djelo, već se vjerojatno ograničio tek na pomoć kod same konstrukcije oltara i na sitnije skulpturalne radove, među koje bi, držim, mogli ubrojiti i dvije prekrasne priljubljene anđeoske glavice nad slikom oltara Sv. Emerika u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi u Zagrebu. — Ovako usrdne i mile mogao ih je da stvori, osim Jakoba Contieri-a¹⁴⁴⁾ koji mu je možda bio uzorom, jedino on.

Najstarije djelo za koje nemamo dokumenta, a koje bi se Rottmanu još sa najviše pouzdanja moglo pripisati (dakako ako je on umjetnik, koji je radio u crkvi Sv. Marije), je glavni oltar u Codellijevoj kapelici u Turnu (Kodelije) kraj Ljubljane. Taj je oltar iz g. 1734, a posve je drugog tipa nego što su oltari u crkvi Sv. Marije i u Matejnoj Vasi. — Menza, a nad njom kruna sa baldahinom pojavljuje se na tom oltaru u slovenskoj umjetnosti prvi puta. Ta se zamisao javlja i kasnije kod Robbe,¹⁴⁵⁾ a i na glavnom oltaru u crkvi Sv. Marije.

Na kipovima tog oltara (sv. Monika) osjeća se upliv djela Jakoba Contieri-a (Sv. Ana na oltaru Majke Božje u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani); iz njih već pomalo izbija ona snaga, samosvijest (Sv. Augustin) i profinjenost (Bl. Djeвица u sredini i mrtvi Krist pod menzom) djelâ u crkvi Sv. Marije.

¹⁴³⁾ Oba sveca na oltaru Sv. Franje Serafinskog i desni svetac na oltaru Sv. Jeronima u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi možda su njegova ranija mladenačka djela.

¹⁴⁴⁾ Na oltaru Majke Božje (g. 1722) (na istome mjestu) u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani.

¹⁴⁵⁾ Baldahin sa sletjelim anđelima na pokrajnim volutama na glavnom oltaru u Uršulinskoj crkvi u Ljubljani od F. Robbe (g. 1744) vrlo potsjeća na baldahin glavnog oltara u crkvi Sv. Marije. (Zbornik za um. zgod., g. 1926, str. 69. i 73.)

Kako je Rottman tada bio još posve mlad (bilo mu je tek 24 g.), to bi se to djelo s pravom i sa mnogo pouzdanja moglo smatrati početkom razvojne faze njegove umjetnosti koja je u crkvi Sv. Marije postigla svoj potpuni i konačni izražaj.¹⁴⁶⁾

Daljnje djelo koje se može dovesti u vezu sa našim majstorom, a koje mu pripisuje i ljubljanski naučenjak g. Viktor Steska, je oltar Sv. Ivana Evanđeliste u crkvi u Gorenjoj Vasi, župa Gornji Lokatec iz god. 1758. Pisanih dokumenata koji bi nam posvjedočili njegovo autorstvo i tog djela doduše nemamo, ali nas na to upućuju kipovi koji se nalaze na njemu (oni već formalno i idejno navješćaju ono što je dano u Sv. Mariji), a donekle i sama konstrukcija oltara, koja se, premda potsjeća svojom geometrijskom ornamentikom na Mihajla Cussu,¹⁴⁷⁾ bliži konstrukciji oltara u Matejnoj Vasi i u crkvi Sv. Marije.

Statua apostola Pavla na lijevoj strani tog oltara vrlo potsjeća na statuu Ivana Evanđeliste u crkvi Sv. Marije, pa i jest vjerojatno rano djelo tog Rottmanovog pomoćnika. Od našeg majstora bila bi statua Sv. Petra na desnoj strani tog oltara koja kao da navješća onu vjeru i zanos koje je naš majstor u crkvi Sv. Marije zrelo i potpuno izrazio.

* * *

Napokon dolazimo do djela za koja sigurno znamo da su Rottmanova, jer imamo za njih arhivalne podatke. A to su postrani oltari u Matejnoj Vasi i oltar Majke Božje u kripti katedrale u Gurku.

Premda na tim oltarima nemamo velikih skulptura koje bi mogle učiniti nepobitnijom hipotezu o autorstvu majstora u crkvi Sv. Marije, ipak oni srodnosću čitave zamisli, konstruktivnim i ornamentalnim dijelovima, pa ljepotom i usrdnosću svojih anđelčića upravo nameću misao da ih je stvorila ista ruka. Poredimo li postrane oltare u našoj crkvi sa postranim oltarima u Matejnoj Vasi, onda ćemo vidjeti upravo frapantnu sličnost. Kod te usporedbe možda će nas u prvi čas odbiti raznovrsnost mramora, a naročito crno-bijeli stupovi i neki detalji na oltarima u Matejnoj Vasi i učiniti na nas posve drugi dojam nego oltari u crkvi Sv. Marije u Zagrebu. Ali ako točnije i pomnije proučimo sve pojedine dijelove tih oltara vidjećemo da se veza među njima ne da zanijekati. Oltari u Sv. Mariji zamišljeni su doduše u širim i većim razmjerima (što je naravno bilo uvjetovano veličinom prostora gdje su morali biti postavljeni), ali to nam neće smetati da, uočivši sve pojedine dijelove jednih i drugih oltara, dobijemo isti dojam. Taj ćemo dobiti pogotovo tada, ako usporedimo matejske oltare sa oltarima Sv. Josipa i Majke Božje žalosne: polazeći od menze sa isto u suštini zamišljenim ornamentom koji uokviruje plohu oblika

¹⁴⁶⁾ Zbornik za um. zgod. g. 1923, str. 24. sl. 1. i 2. Dva desna kipa na tom oltaru (Sv. Antun i Sv. Magdalena) mnogo su slabija djela, pa su sigurno od ruke nekog drugog majstora koji mu je pomagao.

¹⁴⁷⁾ Na pr. oltar Sv. Triju Kraljeva u franjevačkoj crkvi u Ljubljani (Zbornik, god. 1925, str. 11. sl. 4.). A i inače susrećemo kod Cusse takav ornament.

jabuke (ostavština Robbine škole) i četverouglatih stupova s umetnutim pločama od bijelo-sive kararske breče s obje strane menze, preko stupova sa korintskim glavicama i raznobojnih pilastera iza njih do raščlanjenih ležaja vijenca i prekinutih zabata na njima, vidjećemo da su svi ti pojedini dijelovi jednako zamišljeni i u gotovo najsitnije detalje jednako izvedeni. I dvije priljubljene andeoske glavice nalazimo na istom mjestu i isto tako lijepe kao i u crkvi Sv. Marije.

Naročito je pak interesantan ornamenat hrastova lišća u uglovima iznad okvira slike koji potpuno isti i na istome mjestu nalazimo i u Zagrebu i u Matejnoj Vasi, a koji ćemo vrlo teško, a možda i uopće ne ćemo naći na slovenskim oltarima poslije Jakoba Contieri-a koji ga je takovog i na istome mjestu donio g. 1722 na oltaru Majke Božje u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani.

* * *

Drugo dokumentima potvrđeno djelo Rottmanovo je oltar Majke Božje u kripti katedrale u Gurku.

Skučenost te stare romanske kripte prisilila je Rottmana da joj prilagodi ne samo masivnu kompoziciju oltara, već je zbog veličine starog Gospinog kipa i pravilnosti razmjera svih dijelova oltara morao rastaviti ona dva anđelčića, pa ih ovdje umetnuti pored lijeve i desne gornje konzole.

Puna tjelešca anđela u Gurku i njihov iskreni zanos zbližuju ih sa Sv. Marijom, a i jednostavni i puni nabori bez Robbinih ekstravagantnosti.

* * *

Sve to što smo dosada utvrdili, pa redosljed godina kojim su stvarana djela u Matejnoj Vasi, Gurku i u Zagrebu (Matejna Vas 1765, Gurk 1766, a Zagreb 1768—1773), te činjenica da nećemo naći, pa ni anonimnog majstora koji bi uz Rottmana u tome pitanju mogao doći u obzir, govori za njegovo autorstvo djela u crkvi Sv. Marije.

A da je to i bio tko drugi, a ne Rottman, on bi osebujnošću, snagom i novotom svojih izražaja i te kako bio, a i morao biti poznat, pa bi ga bez svake sumnje i Erberg spomenuo uz Rottmana kao pomoćnika ili nasljednika Francesca Robbe, iz čijeg je kruga neosporno potekao.¹⁴⁸⁾

¹⁴⁸⁾ Vrlo je vjerojatno da je naš majstor načinio i statu Evandelistu Luke na mramornom oltaru u desnom brodu katedrale u Zagrebu. — Taj se oltar kao i oltar »posljednje večere« (oba iz g. 1705) koji se nalazi nasuprot ovoga u lijevom brodu katedrale i glavni oltar crkve u Remetama kraj Zagreba dugo smatrao djelom Mihajla Cusse, umjetnika koji g. 1696 izradio propovijedaonicu u zagrebačkoj katedrali. Tu misao donio je prvi, vjerojatno zaveden dobom i sličnošću konstrukcije Cussinih oltara po

Sloveniji, kao i načinom ukrašavanja biljnim i geometrijskim ornamentima (koji opazamo i na njegovoj propovijedaonici u Zagrebu) i nekim drugim dojmovima (na pr. »jer oltarna slika »Posljednje večere« iz liepoga bieloga mramora vajana je sasvim po ukusu u kom je na prodikaonici izvajana slika Isusa propovijedajućeg«), Ivan Kukuljević u *Slovníku umjetnika jugoslavenskih*, 1858, str. 211.—212. — To su mišljenje preuzeli kasnije i svi povjesničari koji su u svojim djelima poslije Kukuljevića spomi-

Dok je Robba bio tipični predstavnik kasnog baroka patetikom, slikovitošću i gracioznim prenemaganjem u tradicionalnoj S kompoziciji izvijenih kipova — naš je umjetnik, unatoč neosporivog Robbinog upliva, stvorio nove likove: stabilne, čvrste, sažete i pune iskrenog zanosa.

Svakim djelićem tih čitavih i cjelovitih pojava izrazio je on ono što je genij Houdona, najznačajnijeg pretstavnika te epohe, sažimao u poprsjima enciklopedista: polet i snagu novih stremljenja, novog života i vjere svog doba.

njali te oltare, pa se ono toliko učvrstilo, da još i danas neki drže da su ti oltari djela Cussina. To je međutim zabluda, koju je otkrio već g. 1925 g. Viktor Steska pronasavši da je Cussa umro g. 1699, dakle četiri godine prije, nego što su nastali oltari u katedrali, a osam godina prije glavnog oltara u Remetama. (*Zbornik za um. zgod. 1925*, str. 10.) — No čini se da ni sam Kukuljević nije bio čvrsto uvjeren u svoje mišljenje, barem ne što se tiče oltara u Remetama za koji dapače veli da je vjerojatnije da ga je izradio neki brat Toma vajar i redovnik koji je živio koncem 17-tog i početkom 18-tog vj. u remetskom pavlinskom samostanu gdje je i umro g. 1713. (*Slov. um. jug*, str. 368.) (G. Janko Barlè ga zove remetski Tomo Jurjević.) Tog brata Tomu spominje Bengner u svojim *Annales Frat. S. Pauli primi Eremitae*, vol. II, pag. 466. pod godinom 1713 gdje veli za njega ovo: »Eodem hoc anno Remetae obiit Frater Thomas Conversus arte statuaria insignis.« I doista je vjerojatno da je Toma izradio oltar u Remetama, a i mramorne oltare u katedrali. On je bio Slovenac (rodom iz Ljubljane; Josip Mal, *Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih*, Ljubljana 1924, str. 55), pa je bez sumnje vrlo dobro poznao oltare Mihajla Cusse kojih se uticaj opaža na njegovu oltaru u Remetama. A s Cussom je vjerojatno bio u vezi i u vrijeme njegova boravka u Zagrebu, pa mu je možda i pomagao kod izrade propovijedaonice u katedrali. — Pomoćnik Tomin bio je možda Pavao Belina, također vajar i monah u pavlinskom samostanu, koji je umro g. 1715, i pokopan zajedno sa Tomom u Remetama. (J. Mal, *Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih*, str. 55.) — No u tom pitanju vrlo je interesantan glavni oltar u crkvi Sv. Triju Kraljeva na Vrhu pri Logatcu kojega je konstrukcija posve slična, gotovo jednaka oltaru u Remetama. (Marijan Marolt, *Umetnostni spomeniki Slovenije: Vrhnika, Lju-*

bljana 1929, str. 154.) Drži se da je taj oltar načinjen oko g. 1700 (statue na njemu nisu iz tog doba). — Ako je Toma bio Slovenac, postoji mogućnost da je prije nego što je došao u Zagreb radio po slovenskim crkvama, pa možda i taj oltar iz g. 1700 potječe od njega. Vrlo lako da je došao u Zagreb sa Cussom, ostao u njem i stupio u pavlinski samostan, dobivši ime Thomas Conversus — Tomo Obračenic (možda je prije bio protestant). Iz Zagreba je moguće podržavao veze sa Slovenijom i radio za njene crkve (oltar iz g. 1700).

Vrlo je vjerojatno, kako sam spomenuo na početku ove bilješke, da je naš majstor načinio i kip Evandelistu Luke na mramornom oltaru u desnom brodu katedrale. Taj je oltar doduše iz g. 1703 i ne potječe od njega, no to ne isključuje mogućnost, da je kip Sv. Luke i kasnije mogao biti tamo postavljen, zamijenivši stariji iskonski kip na istome mjestu. Naročiti raspored mase tog lika koji se morao prilagoditi oltaru drukčijeg tipa nego što su oni u Sv. Mariji i Matjevoj Vasi, mogao bi nas navesti da o tom sumnjamo. No uzmemo li u obzir mnogostrukost našeg majstora i genijalnu njegovu prilagodljivost raznim zahtjevima, o čemu nas uvjerava i raznovrsnost zamisli Sv. Petra u velikim razmjerima glavnog oltara i na pr. Sv. Emerika na postranom oltaru u Sv. Mariji, lakše ćemo prihvatiti i s više povjerenja hipotezu o njegovu autorstvu Sv. Luke koja je vrlo vjerojatna, ako ga poređimo sa apostolom Tadejem na oltaru Sv. Ane u našoj crkvi.

Ona nezgrapna, zgrčena, mukla snaga u volu, Lukinom simbolu, pa neobazrivi zanosni pokret noge što se opire o životinjsko tijelo i poletne uzvijene linije plašta, pa njegovo lice puno onog istog zanosnog pregnuća što ga izražava lik apostola Tadeja, svjedoče nam da je to djelo poteklo od istog ili neobično srodnog umjetnika.

L I T E R A T U R A

- Krčelić Balth. Adam: *Annuae sive historia ab anno inclusive 1748. et subsequens.*
 Kukuljević-Sakcinski Ivan: *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb 1856.
 — *Zbornik umjetnika jugoslavenskih*, Zagreb 1858.
 — *Nadpisi sredovječni i novovijekni na crkvah, javnih i privatnih zgradah i t. d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891.
- Tkalčić Ivan: *Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae*, vol. I.—III., Zagrabiae 1889 i sl.
 — *Povjesni spomenici biskupije zagrebačke*, Zagreb 1873.
 — *Zbor prebendara prvostolne crkve zagrebačke*, Zagreb 1884.
 — *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada*, Zagreb 1885.
 — *Cistercitski samostan u Topuskom*, Zagreb 1897.
- Barlè Janko: *Povjest župa i crkva zagrebačkih*, sv. I. i II., Zagreb 1896.
 — *Zagrebački Arcidjkonat do god. 1642*, Zagreb 1903.
- Szabo Đuro: *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale*, Zagreb 1929.
 — *Umjetnost u našim ladanjskim crkvama*, Zagreb 1930.
- Klaić Vjekoslav: *Zagreb*, Zagreb 1913.
- Laszowski Emil: *Stari i novi Zagreb*, Zagreb 1925.
- Ivančan Ljudevit: *Zagrebački kaptol (1093—1932)*, Zagreb 1932.
- Čuk Juraj: *Povijest grada Zagreba*, Đurđevac 1932.
- Prelog Milan: *Istorija slobodnog zidarstva*, Zagreb 1929.
- Strohal Rudolf: *Kaptol i Nova Ves u Zagrebu*, Zagreb 1935.
- Zabukovec Janez: *Slavina, prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910.
- Mal Josip: *Zgodovina umetnosti pri Slovencih Hrvatih in Srbih*, Ljubljana 1924.
- Hudovski Adolf: *Agram und Umgebung*, Zagreb 1892.
- Dimitz August: *Geschichte Krains*, IV., Ljubljana 1876.
- Gurlitt Cornelius: *Geschichte des Barockstiles in Italien*, Stuttgart 1887.
 — *Geschichte des Barockstiles und des Rococo in Deutschland*, Stuttgart 1889.
- Engel Eduard: *Geschichte der französischen Literatur*, Leipzig 1897.
- Wölfflin Heinrich: *Renaissance und Barock*, München 1907.
 — *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, München 1915.
- Boehn Max von: *Die Mode (Mittelalter, 16., 17. und 18. Jahrh.)*, München 1925, 1923, 1913 i 1919.
- Weissbach Werner: *Der Barock als Kunst der Gegenreformation*, Berlin 1921.
- Riesenhuber Martin: *Die kirchliche Barockkunst in Oesterreich*, Linz 1924.
- Tietze-Conrat E.: *Oesterreichische Barockplastik*, Wien 1920.
- Friedell Egon: *Kulturgeschichte der Neuzeit*, Bd. I. i II., München 1930—1931.
- Henry Salamon: *Le XVIII. siècle (Encyclopédie par l'image)*, Paris 1931.
- Fay Bernard: *La Franc-Maçonnerie et la revolution intellectuelle du XVIIIe siècle*, Paris 1935.

Ostalu literaturu i izvore vidi u bilješkama radnje.

D O D A T A K

MOLBA VJERNIKA KAPTOLU DA SE NE UKINE ŽUPA SV. MARIJE

Slavni Kaptolom! Čuli jesmo osupnjeni, da cirkva naša farna B. D. Marije izjedinjena bude s svetem Petrom čez nekoliko vremena i zadnjič prenesena vu stolnu cirkvu. Kak goder zjedinjenje ovih dveh far čudnovito, ovak prenešenje vu stolnu cirkvu nam vidi se jako pogibeljno. 500 i više let broji se, da ova farna cirkva predi na pijacu pod imenom Sv. Imbriha, potlam vu ovo istu prenešena pod obrambum Marije je stala, ter vendar nikomu nije bila neprilična do ovoga vremena, kada s povekšanjem varaša i ljutstva cirkve i pobožnost rasti pri nas jošće bi morale.

Anda bi tuliki stroški od občine i slavnoga Kaptoloma, njioveh negda verleh predjev i pobožneh kanonikov ne za kapelicu nego ravno za farnu našu cirkvu vučinjeni poteptati se moraju! Ah! Žuhek je spomenek onoga vremena, vu kojem pred malemi letmi zbog zmešaneh cirkvih i mi vsi zmešani bili jesmo. Suprotivnem pako načinom veseli se serce nad vpelanem pred 8-mi leti lepem redom i raduje se, kada razmišljava, s kakvum hitročum puka, s kulikem pastira tersenjem, darežljivostjum pobožneh Zagrebcev, vseh plemeniteh cehov pomoćjum, istoga zadnjič slavnoga Kaptoloma mogućnostjum pokvarjena po ognju znovič popravljena i kakti podignjena vu sredini varaša odičena sada stoji. Jošće do vezda radovati se serca nisu prestala naša niti hvaliti jeziki, gledajuć Boga bojećeh keršćenikov pobožnost, koja vu cirkve ove Marijanske s velikum hasnum celoga varaša marljivo je deržana, preštimali jesmo i dičili se, kada videli jesmo vnoge ne samo stranske redovnike nego vrednu takaj slavnoga Kaptoloma gospodu, naše collatore, vu cirkve ove naše farne aldove S. maše Bogu činiti.

Stanovito činilo se je nam, da zlata ona i vnogo želna vremena, vu kojeh od redovnika kakti od najčistešega zvirališća pelde pobožnosti, dobrote i keršćanskega življenja negda med puk jesu tekle, povrnula se jesu.

Ali nut lažlivo ufanje naše! Kada složnosti, mira, pobožnosti povekšanje od korunjeneh glav vezdašnjemu keršćanstvu osebujno preporučamo prebivati med nami i ukoreniti bi se moralo, onda priliku nesložnosti, serde, zburkanja, nepobožnosti i pak žalostni doživeli jesmo! Gde doživeli jesmo? Vu Zagrebu stolnom kraljevstvu i redovništva varašu! Kada doživeli jesmo? Vu vremenu najpogibelnešem! Med kojemi doživeli jesmo? Med onemi istemi, koje izviše-nega stališa svetost na mir i ljubav Boga i bližnjega med sobum i bližnjemi bi morala vleči! Zakaj doživeli jesmo? Strah dojdüćeh morebiti pogibelih i pomenšanje pokvarjenoga keršćanskega življenja ovo zamučati nas pritrucuje.

Ovo vendar žalostjum serdca valujemo, nam vsem za čulo je, da kaj bosanska kaštiga po ognju nije preprečiti hotela, ono slug njemu alduvaneh, ne znamo, iz kakvoga zroka, zatreti je nakanila pohlepnost! Komu anda je na putu ova naša farna cirkva? Židovom morebiti ali Gerkom, kojem vu sredini med nami prebivajućem sada zrok i cil osmehavanja postavljeni budemo. Ali dokončano je, da med tem toga naša cirkva za kapelu ostane. Gdo i komu ovo

dopovedati bu mogel? Ne brojimo se jošče, niti Bog ne daj, med razsvećenemi mehkoga sveta ljudmi, ali vendar tak zevsema slepi nismo, da rasipanoga drugih kapelic kamenja ne bi videli, i reč njiova nas zbog dojdüćeh pogibeljih približavanja pametno opomina, ter ovak cirkve ove naše farne tak zmožne, tak nakinčene kak navadna je biti zaručnica za dopasti se svojemu, svoju stalnost i nam obećanu navešća i pred oči postavlja.

Ali ne buju more biti vsigdar ovak zmešana vremena! O mi najnesrećneši! Anda li vu najgoršeh i vu najnepobožnešeh živeti mi moramo! Mi li k nepobožnosti nepobožnost moramo pridavati? Ali osudjeni biti za zgubiti priliku tak vnogo let med nami stalnu službu Božju veselo i mirno obdržavati? Tuga vre vusta zapira i suze potekle jesu iz očih naših, koje odurnost mesta svetoga malo potlam gledati pritrucane budeju. Mi anda vsi skupa vu poniznosti prosimo milostivnu gospodu, da ovo jedino naše veselje (ar druga bežati moramo) naj nadalje med nami i samo barem za nas siromahe ostane! Naj sine od matere tuliko vekov poštuwane niti majke od sinov tužneh jedino ljubljene ne razlučuju, naj od nas prez nas za naše duhovne obraduvanje (pokeh dob Svecka vekšem radi dopušćamo) nikaj ne prenapravljaju. Mi starinu dobru i svetu ljubimo, novine pako vsigdar obćinam pogibelne bežimo niti radi primlemo niti prijemati smemo.

Ovo podložniki gospode, siromahi premoğüćem, prosti vućenem, svecki duhovnem, farniki Marijanski velike Gospe i Kraljice hranitelom poufali se jesmo pred oči postaviti i prositi. Ufanje naše vupertu je vu zažgane pobožnosti slavnih praedecessorov njioveh od kojeh sledov odstupati nam strahovito vidi se, koji prvi ovu faru za povekšati i objaćiti katolićansku veru vu varašu našem podignuli jesu, ter ovak ljubav i mir do sada med nami zderžati serdčeno jesu pripomogli.

Na koju našu prošnju čekajući i moleći milostivni decretum nas vu mi lošću slavnoga captoloma preporučamo i ostajemo slavnoga captoloma.

Sig. Zagrabiae die 26. martii 1799.

Ponizni sluge obćine privilegirane captoloma,
zagr. magistrat i cela obćina.

* * *

Poznati župnici župe Sv. Marije od njenog osnutka pa do danas koje je već objelodanio, osim prvoga (koji je inače poznat) g. R. Strohal u »Kaptol i Nova Ves u Zagrebu, 1935, str. 24.:

Neki Dmitar	Mijo Kovačić	oko god. 1630
koji je bio prvim župnikom Sv. Marije, a imenovao ga je nadbiskup ostrogonski Tomo Bakač	(bio je zapravo kapelan i kurator crkve)	
Juraj Vyrfel	Matija Bradičić	„ „ 1634
oko god. 1569	Ivan Tomašić	„ „ 1663
Nikola Jelkoczi	Juraj Selegović	„ „ 1664
„ „ 1622		

Ambrozij Monte	od 1665—1668	Pavao Šiprak	„ 1849—1852
Ivan Večerin	„ 1668—1672	Franjo Kalabar	„ 1853—1856
Ivan Stipanić	„ 1672	Franjo Mučnjak	„ 1856—1859
administrator		Juraj Muzler	„ 1859—1862
Jeronim Tomadelli		Franjo Huszar	„ 1862—1864
Matija Kendel	„ 1707—1723	Josip Šušković	„ 1865—1870
Mihalj Petrašić	„ 1724—1737	Stjepan Matković	„ 1870—1879
Marko Mhialjević	„ 1737—1741	Konrad Šnap	„ 1879—1881
Juraj Delinić	„ 1742—1743	Franjo Budicki	„ 1881—1886
Nikola Skalja	„ 1743—1754	Mihalj Mikić	„ 1887—1891
Baltazar Mataković	„ 1754—1773	Dr Marko Lončarić	„ 1891—1895
Matija Georg Ašperger	„ 1773—1788	Pavao Leber	„ 1895—1902
Mijo Ksav. Sinković	„ 1788—1790 ¹⁾	Franjo Šultajs	„ 1902—1907
Adam Baričević	„ 1790—1803	Hugo Matković	„ 1907—1912
Matej Fergić	„ 1803—1813	Milan Strahinščak	„ 1912—1913
Franciscus Sufflay	„ 1813—1815	Dr. Josip Lang	„ 1913—1918
Venceslav Bartol Vu-		Dr. Marko Lončarić	„ 1891—1895
zelini	„ 1815—1823 ²⁾	Ivan Göszl	
Franjo Lehpamer	oko god. 1836	Stjepan Korenić	
Antun Vukasović	od 1836—1837	Matija Lovadenić	
Matija Beloberg	„ 1838—1845	Stjepan Bičanić	
Josip Vrančan	„ 1846—1848	Dr. Ferdo Rožić	

ZUSAMMENFASSUNG. *Die Pfarrkirche der Heiligen Maria in Zagreb.* Schon im Jahre 1272 bestand in Zagreb eine »Kirche der Seligen Jungfrau unter dem Berge Grech«, die sich wohl an derselben Stelle befand, an der die heutige Marienkirche steht. Es ist möglich, dass diese Kirche nach der Zerstörung der Kathedrale während des Tatareneinfalles (1242) erbaut worden war, um bis zum Neubau der Kathedrale den Gottesdienst zu ermöglichen.

Im Jahre 1315 sind die Besitzer der Kirche die Zisterzienser, die zwischen den Jahren 1307 und 1315 von der Insel des H. Aegidius an der Save nach Zagreb gesiedelt sind.

¹⁾ Sinković je bio zapravo župnik katedralne župe koja se sastojala od župe Sv. Petra, Sv. Ivana i Sv. Marije koje su bile udružene u jednu župu za vrijeme vladavine Josipa II. (ali poslije njega opet osamostaljene!).

²⁾ Fergić, Sufflay i Vuzelini upravljaju katedralnom župom koja se sastojala od župe Sv. Marije i Sv. Petra, jer je Maksimilijan Vrhovac, kako smo već jednom spomenuli, g. 1803 pripojio župu Sv. Petra župi Sv. Marije. — Kad je g. 1823 postala župa Sv. Petra opet samostalna, postaju župnicima Sv. Marije zagrebački kanonici, a žu-

pom su zapravo upravljali prebendari kao administratori. Tako je ostalo sve do danas. Prvi poznati takav župnik — kanonik bio je Franjo Lehpamer. — Od prebendara koji su kao administratori upravljali župom Sv. Marije poznati su nam ovi: Franjo Kalabar (1826), Matija Rebrović (1829), Josip Krajačević (1830), Andrija Zadravec (1834), Franjo Ksav. Matijašević (1837), Antun Vranić (1849), Antun Lukić (1852—1885), Josip Pažur (1885 do 1907), Mirko Belas (1907), Dr. Valentin Čebušnik (g. 1908), Alojzije Turčić (1908 do 1912) i Dr. Milan Beluhan od 1912 do danas.

Im Jahre 1347 bauten die Zisterzienser die Kirche um und gaben ihr wohl jene Gestalt, die sie hauptsächlich bis zum Neubau im J. 1740 behalten hat und die man auf einem Bilde des 16. Jahrhunderts sieht. Es war eine gothische Kirche, wie es neben den ältesten Beschreibungen auch die architektonischen Bruchstücke im Unterbau der heutigen Kirche beweisen.

Die Zisterzienser verliessen Zagreb zwischen 1496 und 1499 aus unbekanntem Gründen, vielleicht aus Furcht vor den Türkeneinfällen.

Im J. 1511, nachdem die Pfarrkirche zu S. Emmerich aufgehoben worden war, wurde die Pfarre in die Kirche der H. Maria verlegt.

Es fehlen die Nachrichten bis zum J. 1622, als die Kirche wiederhergestellt wurde und zwei neue Altäre im Langhaus und den neuen Hauptaltar bekam. 1630 wird das Sanktuarium wiederhergestellt.

Vor dem Neubau im Jahre 1740 hatte die Kirche ein einziges Schiff mit gewölbter Decke und Ziegelboden, einen gemauerten Chor im Westen und das überwölbte Sanktuarium im Osten. In der Nordmauer des Sanktuariums führte eine Tür in die überwölbte Sakristei. In der Südmauer des Heiligtums war ein Fenster. Die Eingänge in die Kirche waren an der Nordseite und an der Südseite des Langhauses. Ein Fenster war über der Südtür, und je eines in der Nord- und in der Südmauer neben dem Chor. An der Stelle, wo das Schiff mit dem Sanktuarium zusammentraf, befand sich ein hölzernes Türmchen mit zwei Glocken und einem vergoldeten Eisenkreuz. Das Dach war aus Holz. 1634 wurde auf der Nordseite ein hölzerner Turm erbaut. Der heutige gemauerte Turm ist in den Jahren 1736—42 erbaut worden. Der Hauptaltar war dem Besuche der H. Maria bei der H. Elisabeth geweiht. In der Nordmauer des Heiligtums war ein steinernes Tabernakel eingemauert. Im Schiffe befanden sich zwei Altäre. Der Nordaltar war der H. Maria Magdalena, der Südaltaar dem H. Jakob geweiht. Im J. 1668 wird auf der Nordseite des Schiffes eine hölzerne geschnitzte, vergoldete und bemalte Kanzel erwähnt. Auf deren Vorderseite war Christus dargestellt und neben ihm die vier Evangelisten und der H. Wolfgang. Diese Kanzel verblieb in der Kirche auch nach dem Umbau, bis 1722, als sie durch die heutige Marmorkanzel ersetzt wurde.

Die Visiten aus den Jahren 1630, 1668, 1705 und 1754 erwähnen immer drei Holzaltäre mit Bildern und Skulpturen, die von Zeit zu Zeit verschiedentlich geändert worden waren, und erst in den J. 1768 und 1772—73 durch die neuen Marmoraltäre ersetzt worden sind.

Im J. 1740 hat Baron Sigmund Sinesperg, Präpositus und Zagreber Domherr, die Kirche im barocken Stile umgebaut. Nur das Sanktuarium wurde erst im J. 1766 von dem Pfarrer Baltazar Mataković umgebaut. Die Kirche bekam so im wesentlichen ihre heutige Gestalt: drei überwölbte Schiffe und den heutigen Chor. Die Eingänge waren an der Nordseite (heute vermauert, die Stelle aber durch den gebliebenen steinernen Architrav gekennzeichnet) und an der Ostseite (wie noch heute).

Der Nordeingang bestand wohl bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, als man aufgehört hat die Toten in die unterirdischen Räume nördlich von der Kirche

und in der Krypta unter der Kirche zu begraben. (Schon im J. 1347 wird der Kirchhof südlich von der Kirche erwähnt; zu Ende des 17. Jahrh., als das Klostergebäude im Norden der Kirche durch den Brand vernichtet worden war, wurde der Kirchhof auf die Nordseite verlegt. Zwischen 1754 und 1779 begann man nur in den neugebauten unterirdischen Räumen und in der Krypta zu bestatten. Die Grabstätten unter der Kirche werden schon im J. 1705 erwähnt.)

Die neue Kirche hatte vier Fenster in dem Langhause und eines auf dem Chor. Das neue Sanktuarium hatte ein Fenster, im J. 1796 kam ein zweites. Das erste ist wohl das runde Kuppelfenster, das zweite das Fenster in der Südmauer des Heiligtums. Wie erwähnt, wurde 1736—42 der neue Turm gebaut. Seine Kappe wurde durch den Brand im J. 1786 vernichtet und im J. 1802 durch die heutige ersetzt. Im unteren Teile des Turmes befand sich, wie heute, die Sakristei.

In der Kirche verblieben zuerst noch die alten Altäre und die alte Kanzel, es waren aber die gemauerten Mensen für noch drei Altäre vorbereitet.

1766 wurde das heutige Sanktuarium gebaut und im J. 1768 der heutige Hauptaltar. 1772—73 entstanden die vier Altäre in dem Langhause. Die Kanzel ist aus dem J. 1772. Alle Altäre, die Kanzel und der untere Teil des Taufbrunnens sind, ausser einigen Teilen, aus brecciaartigem dichten, reinem dichten, Kalkstein und marmornen Breccien gebaut.

Im Nordschiffe stehen die Altäre der H. Anna und der Schmerzhaften Mutter, im Südschiffe die Altäre der H. Drei Könige und des H. Joseph. Der Hauptaltar gehört zum Typus der barocken Tabernakelaltäre, geschmückt mit Engelfiguren und Engelköpfchen. Neben der Mensa stehen die Statuen der H. Petrus und Paulus. Je zwei gegenüberliegende Altäre im Langhause stimmen in der Konstruktion überein. Auf allen vier Nebenaltären befindet sich ein Bild in der Mitte, das von zwei Säulen flankiert wird, neben welchen zwei Statuen stehen. Im J. 1773 waren auf den Altären folgende Bildwerke: auf dem Altar des H. Joseph das Bild des Todes des H. Joseph und daneben die Statuen des H. Anton und des H. Franz v. Xaver, auf dem Altare der Schmerzhaften Mutter das Bild der Büssenden Magdalena und die Statuen der H. Margareta v. Cortona und des H. Ephraim des Einsiedlers, auf dem Altare der H. Drei Könige das Bild der H. Drei Könige und die Statuen der heiligen ungarischen Könige Stephan und Emmerich, auf dem Altare der H. Anna das Bild der H. Anna wie sie ihre Tochter Maria im Lesen unterweist und die Statuen des H. Johannes des Evangelisten und des H. Thaddäus.

Das Bild der H. Drei Könige befindet sich noch heute auf dem gleichnamigen Altar, die drei anderen Bilder sind im J. 1908 und wieder im J. 1925 durch bedeutungslose neue Bilder umgetauscht worden. Das Bild der H. Drei Könige stammt, der Signatur nach, vom berühmten slovenischen Maler Anton Cebej (1773). Zwei weitere Bilder Anton Cebej's von zwei anderen Altären der Marienkirche befinden sich im Museum für Kunst und Kunstgewerbe in Zagreb: Die büssende Magdalena (1770) und Der Tod des H. Joseph (1773). Das Bild der H. Anna ist verschollen.

Die Kanzel ist mit dem Relief »Die Predigt des H. Johannes des Täufers« und mit der kleinen Statue eines Engels geschmückt.

Die Kanzel und die Altäre mit ihren Bildwerken sind allem Anscheine nach von dem besten Schüler des berühmten ljubljanaer Bildhauers Francesco Robba: Franz Rottman, Bildhauer und Architekt in Ljubljana, ausgeführt worden.

Die bekannten Arbeiten von F. Rottman: zwei Altäre in Matejna Vas in Istrien (1765) und der Liebfrauenaltar in der Krypta der Kathedrale in Gurk (1766) beweisen durch die Übereinstimmung in der Komposition und den Details mit den Altären der Zagreber Marienkirche, dass diese Altäre ebenfalls von Rottman ausgeführt worden sind. Die Statuen auf diesen Altären sind die reifsten Arbeiten Rottmans. Sie zeigen, dass er sich vom Einflusse Robba's befreit hat, dass er die präziösen, affektierten Posen Robba's abgelehnt und einen neuen, persönlichen, gewaltigen Styl gebildet hat. Der Ausdruck der ernsten und durchgeistigten Antlitze seiner Figuren wird durch die sich überkreuzenden und brechenden Falten ihrer Kleider gesteigert, die nicht, wie gewöhnlich in der Barockkunst, dazu dienen, um den Eindruck der Lebhaftigkeit, der Bewegung und der pathetischen Leidenschaftlichkeit vorzutäuschen, sondern sie passen sich so dem Gesamtausdruck der Figuren an, sind so mit dem Leben der Figuren ausgefüllt, dass sie uns sozusagen geradezu die seelischen Ereignisse dieser Gestalten vorführen und auslegen. Es offenbaren sich in ihren Zügen, im Flusse ihrer Falten, ganz neue Gemütsbewegungen, solche, wie sie uns von den Portraits Houdons bekannt sind. Die Gestalten der Enzyklopädistenzeit, die Houdon in Brustbildern verewigt hat, verwandelte Rottman in Heiligenfiguren, die den neuen Geist jener Zeit noch vollkommener ausdrücken. Statt der kokohaften weichen und flauen Affektation die edle und starke Geistigkeit der wissenschaftlich aufgeklärten Menschen.

Die Marienkirche bekam in den Jahren 1794—95 den westlichen Eingang mit der grossen Treppe. In den Jahren 1871—73 wurde sie innen und aussen restauriert. Ihre weisse und lichte Innenbemalung wurde durch eine neue dunkle schlecht ersetzt.

Als die Kathedrale durch das grosse Erdbeben im J. 1880 beschädigt wurde, diente die Marienkirche als Kathedrale von 1880—1886. Danach wurde sie wieder restauriert. Sie bekam eine neue renaissanceartige Fassade im Westen und eine zweite Sakristei.

1907—08 wurde die Kirche wieder bemalt. 1908 kamen neue Altarbilder von D. Bedenko, neue bemalte Fenster und neue Bänke dazu.

1922—23 Neubemalung der Kirche im Inneren und die Beschaffung der grossen Bilder von Prof. Tišov.

1923 wurde die Grotte der H. Maria v. Lourdes ausgestellt.

1925 kam über den Osteingang das Bild der Ankündigung von Prof. Tišov. Die Altäre bekamen die heutigen Bilder von H. Ruisz.

1928 wurde ein breiter Durchgang längs der südlichen Aussenseite der Kirche mit den dazugehörigen Treppen ausgeführt.